

A háztartásban használt növények. Etnobotanikai áttekintés

DÉNES ANDREA

Janus Pannonius Múzeum, H-7621 Pécs, Káptalan utca 5.

e-mail: denesandreaipm@gmail.com

Rezümé: A tanulmány 135 néprajzi- és etnobotanikai irodalmi forrás feldolgozásával összesíti azokat a növényfajokat és használatukat, melyeknek a háztartásban, a ház körüli munkákban volt szerepük (kivéve festőnövények, seprű- és a vesszőkötés fajtái). A forrásokban 53 növénycsaládból 150 növényfaj adata szerepel, melyek közül a legtöbb használati mód Magyarországon már csak kultúrtörténeti adat. Mosás, ruhakeményítés illetve -szárítás esetében 20 taxon kerül említésre. 23 növényfaj anyagát használták súrolásra, mosogatásra. Tejesfazekak és hordók öblítésére további 7 fajhoz tartozó növényi anyag volt használatos. Illatosításra 12 növényfajt, kártevők, rovarok és rágcsálók riasztására és irtására nagyon sok, 59 fajt említenek. 6 faj gyökérzetét gyűjtötték meszelő- vagy kefekészítéshez. Kötöző- és varróanyag 16 növény anyaga lehetett. Összesen 41 taxont említenek a tűzgyújtás, a tüzelés és a világítás anyagaiként. Frissen tartó csomagolásra 4 fajt, párnák töltelékeként 12 faj anyagát, ragasztónak 3, tintakészítéshez 7 fajt említenek a források. Előfordulnak még pl. tömítésre, cipőtisztításra, beporzásra, bajszpedrőnek, hajolajnak, kéregedénynek, ülőkének, de még napernyőként használt fajok is.

Kulcsszavak: hagyományos növényhasználat, népi növényhasználat, súroló növények, illatosító növények, növényi kötözők, kártevőriasztó növények, szappannövények

Plants used in Hungarian households. An ethnobotanical overview.

Summary: Based on the analysis of 135 items of ethnological and ethnobotanical literature resource, this study provides a comprehensive summary of plants and their uses that used to play a role in household duties and works around the house (except for dye and those used for broom making and basketry). There are data on 150 plant species belonging to 53 plant families mentioned in source literature, for which most of the uses are cultural tradition data from the past. For uses like washing, starching and drying, 20 taxa are mentioned. For scouring and washing up, substances of 23 plants were used. Plant matter from another 7 species were in use for rinsing milk pots and barrels. Altogether 12 species are mentioned as being used for perfuming, and quite many, a total of 59 species are listed as repellents or exterminators of insect and rodent pests. The roots of 6 species were collected for making scouring brushes or whitewashing brushes. About 16 species provided material for tying and sewing. Altogether 41 taxa are mentioned as resources for fire starting, burning and lighting. The sources mention 4 species for fresh packaging, 12 species for pillow filling, 3 species for glue and 7 species for ink making. There are also some species used for sealing, shoe cleaning, pollination, as moustache and hair oil, as bark pots, or as seating, and even ones used as parasol.

Keywords: useful plants, traditional uses of plants, folk uses of plants, scouring plants, perfume plants, soap plants, pesticide plants

Bevezetés

A vad- és a kerti növények használata az egykori, főként paraszti élet szinte minden területén jelen volt. BABULKA (2013) és PAPP (2013) a gyógynövényhasználat kiterjedt kutatásait és eredményeit összesítik tanulmányaikban. BABULKA (2013: 22.) 700 taxon használatát rögzítette gyógynövényként. A táplálékként vagy fűszerként gyűjtött vadnövénnyekre vonatkozó irodalom áttekintésével DÉNES és munkatársai (2012, 2013) szintén nagyszámú, 216 vadnövény használatát találták. Európai kitekintés alapján is elmondható, hogy elsősorban az ehető- és gyógynövények használatát kutatják, az egyéb növényhasználat kevésbé jelenik meg az etnobotanikai tanulmányokban (SALERNO et al. 2005, DOGAN et al. 2009, SAVO – CANEVA 2011, NEDELICHEVA et al. 2009, MAUTONE et al. 2019).

A háztartásban és a ház körüli munkákban – mint a takarítás, a mosás, a mosogatás, az illatosítás, a kártevők riasztása és más feladatokban is – igen sok vad- vagy természetett növényt és abból készült eszközt használtak fel egykor. A hazai néprajzi és etnobotanikai gyűjtések adatai között sok helyen felbukkannak az ilyen növényhasználattal kapcsolatos ismeretek is, tematikus összesítésük azonban eddig még nem történt meg. Jól ismert, alaposan feldolgozott, és több esetben ma is gyakorolt kézműves vagy népi iparművész tevékenység a vesszőkötés, a gyékény-, a szalma- és a csuhéfonás, illetve a fából készült eszközök készítése, így az ezekre vonatkozó adatok jelen összesítésbe nem kerültek be. Hasonlóképp nem szerepelnek a seprűnövénnyek sem jelen munkában. A seprűk kötésére használt fajok irodalmi adatainak összesítésére és gyűjtésére ABONYI et al. (2019) vállalkoztak, előzetes adataik alapján tudhatjuk, hogy mintegy 45 fajból kötöttek seprűt régen.

Jelen dolgozatban a háztartásban ritkábban használt vagy már elfeledett, de a lejegyzett adatok gyűjtése volt a cél adatbázisszerűen is, fajonkénti rendszerezésben. A régi használat felelevenítése nem teljesen haszontalan napjainkban sem, hiszen a környezeti terhelés csökkentése érdekében a műanyagok és a vegyszerek helyett a természetes anyagok használatára újra megjelent az igény.

Anyag és módszer

A tanulmány 135 néprajzi és etnobotanikai irodalmi forrás feldolgozásával készült, friss gyűjtéssel csak kevés esetben (21 adatközlő 43 adata) sikerült kiegészíteni az adatokat. Az irodalmi gyűjtés elsősorban Magyarország jelenlegi területére fókuszált, de a feldolgozott források kapcsán a történelmi Magyarország területét is több esetben érinti. A fajok vagy más taxon azonosítása a megadott nevek (tájnév, elfogadott magyar- és/vagy tudományos taxonnév /faj vagy nemzetségnév/) alapján általában nem volt kétséges, ahol bizonytalanság merült fel, ott azt is jelzem. A taxonok tudományos neve és rendszertani besorolása tekintetében a The Plant List (<http://www.theplantlist.org>) nomenklatúráját, a magyar növénynevek esetében pedig az Új Magyar Fűvészkönyv (KIRÁLY /szerk./ 2009) elnevezéseit használtam. A magyar fajnév után, zárójelben a forrásokban említett, a témához kapcsolódó táji elnevezéseket is helyenként megadom. Használt rövidítések és jelölések: ex verb.: szóbeli közlés; ex litt.: levélben küldött közlés; ined.: közöletlen adat; NM F+szám: a Néprajzi Múzeum Online Fényképgyűjteményének leltári száma; NM+szám a Néprajzi Múzeum Online Műtárgygyűjteménye leltári száma (<https://gyujtemeny.neprajz.hu/neprajz.start.php>).

Dőlt betűvel szedve a tudományos taxonnevek mellett a szó szerinti idézetek, a régies szóhasználatok és tájnevek szerepelnek a szövegben.

A gyűjtés során figyelembe vettem minden adatot, amit legalább egyszer említenek a források. Az egyes fajok használatának gyakoriságát és táji elterjedését jelen keretek között nem volt lehetőség megjeleníteni. Az adatok között nem szerepelnek a festőnövények, a kötöző anyagokat, kivéve a rostonövények, a csokorba kötött vadvirágok, a kerti dísznövények és a háztartásban felhasznált azon eszközök jól ismert növényfajai sem, melyeket a néprajzi tanulmányok szélesebb körűen tárgyalnak (vessző-, gyékény-, nád-, szalma-, csuhé- és faeszközök, illetve tárgyak növényei), és nem szerepelnek a seprűk kötéséhez használt növényfajok sem. Bekerültek azonban néhol olyan kapcsolódó adatok is, melyek nem kifejezetten a ház körüli munkákra vonatkoznak, de mint növényhasználat e témához köthetők leginkább (pl. szükségkötél, növényi napsapka, tintanövények).

Vad- és termesztett növények a háztartásban

150 olyan taxon adata szerepel a forrásokban, melyeket a háztartásban valamilyen módon felhasználtak. A növényeket szárítva, ritkábban frissen is használták, és jó pár esetben további feldolgozással készült belőlük valamilyen egyszerű eszköz. Ritkán – minden bizonnyal a népi használatból kiindulva – ipari léptékű eszközkészítés is ismert, mint pl. a gyökérkefe-készítés tekintetében ez látható (SZTAVINOVSZKY et al. 2007: 47–48., RÁCZ 2004: 56., GUNDA 1988a: 181. BÁLINT 1976: 334., FODOR 2014: 445.). Több esetben előfordul kézműves léptékű feldolgozás és értékesítés említése is, ahogy ez az iszalag-súroló (*sikó*) (MÁRTON 1894: 38.) vagy a tippanmeszelő (BENCSIK 1982: 417., BAKÓ 1954: 240., DUPCSIK 2009, MOLNÁR 2013: 80.) adatai között olvasható.

A ma is jól ismert házimunkák mellett különleges növényi felhasználások is voltak. A nyers húsokat, halakat, vaját nagy levelekbe vagy lomb közé csomagolták, ami egyben szigetelt is, de riaszthatta a kártevőket, és néha fűszeres zamatot is adott a tárolt élelmiszereknek. A tejes edények tejfölszaporító célú öblítése is többször említett, és hasonló, funkcionális, beavató, szagtalanító vagy fertőtlenítő mosogatása növényi főzettel a boros- és a káposztás hordóknak és kádaknak szintén ismert (BORBÁS 1894: 6., VESZELSZKI 1798: 410., 449., CSAPÓ 1775: 53., MÁRTON 1892: 60., VAJKAI 1959: 17., UJVÁRY 2002: 979.).

A vadnövényeknek nemcsak begyűjtéssel, feldolgozottan, eszközként lehetett használni, hanem élő növény helyben hagyásával vagy telepítésével is. Jó példa erre, hogy a rakott kutakban, a kövek közé és részben a vízfelszínre is benövő mohát meghagyták vagy még telepítették is, mert *sok szemetet és port fogott fel, tisztán tartotta a vizet és a partokat, a kutak falát megfogta, nem engedte beomlani* (LACKNER 1990: 185.). Hasonlóképp a rakott kőkerítéseknel előfordult, hogy *a kövek közé itt is mohát raktak, összefogta a köveket, bekoszmósodik, beszövi a falat, olyan a fal, mint az élő... Ezelőtt olyan disz vót ez a faluban* (E. FEHÉR 1975: 282.).

A növények használatának időbeliségéhez adhat némi támpontot a feldolgozott irodalmak megjelenésének éve és az azokban elemzett időszakok. A megjelenés éve szerint az 1500-as évekből 1 (0,7%) forrás származik, 2 (1,5%) az 1700-as évekből, 16 (12%) pedig az 1800-as években jelent meg. XX. századi, de 1960-ban vagy az előtt jelent meg 31 (23%) irodalmi forrás. Szintén 1960 előttiék, az 1950-es évekből származnak a Néprajzi Múzeum archív fotói és a fotókhoz kapcsolódó egyedi adatok is. 1960 utáni

megjelenésű 82 (62%) feldolgozott irodalom, továbbá napjainkból származik 42 egyedi adat. A forrásokban feldolgozott időszakot tekintve szélesebb időintervallumot (korai időszakoktól a megjelenés évéig) dolgoz fel 29 (20%) forrás, 1500-as évekbeli időszakot 1 (0,7%) forrás, 1700-as évek adatait 4 (3%), 1800-as adatokat 23 (16%), az 1960 előtti időszakot 70 (48%), míg 1960 utáni időszakokat 18 (12%) irodalom dolgozott fel.

A következőkben a felhasználástípusok szerint csoportosítva összegeztem a témára vonatkozó növényhasználatot.

1. A mosás, szappanozás, kézmosás és keményítés növényei

A kézmosás, a mosás és a hozzá kapcsolódó műveletek esetében 20 taxon kerül említésre. Szappanozásra 5 faj használatát említik, folttisztításra 1, keményítésre 6 faj ismert. Száritókötél 2 faj erős hajtásából, a ligeti szőlőéből (*Vitis sylvestris*)¹ (VESZELSZKI 1798: 447.) és az iszalagéből (*Clematis vitalba*) készült (KERECSENYI 1987: 302.). A *kintjáró emberek szappanfű* (*Saponaria officinalis*) hajtásával (SOLYMOS 1984: 510.) és a mezei fátyolvirág (*Gypsophila muralis*) hajtásával (MOLNÁR – HOFFMANN 2012a: 11., MOLNÁR 2013: 80.) mostak kezét. MATICSNÉ László Erzsébet (ex verb. 2020) gyerekkorából a tükörszem (*Anagallis arvensis*) virágos hajtását is említi szappanozásra: játék után azzal mostak kezét, mert nem volt szabad piszkos kézzel hazamenniük. Máshol a mezítláb járó gyerekek mostak lábat szappanfű virággal, pl. mielőtt a templomba tutyit kellett húzniuk (FETYKÓ Kinga 2021 ex litt., nagymamája, Vajda B. Katalin elbeszélése nyomán). HOFER Tamás is lábmosást fényképezett kukoricacsutka (*Zea mays*) segítségével 1954-ben (NM F 113590) (1. ábra). A szappanfű virágos hajtásával szappanozást-kézmosást napjainkban érdekességként, játékként ismerjük (DÉNES ined. 2019.) (2. ábra).

**1. ábra: Kinti lábmosás hordóban, kukoricacsutka segítségével
(Fotó: Hofer Tamás 1954, Néprajzi Múzeum Fényképgyűjtemény, Lsz.: NM F 113590)**

¹Magyarországon a jelenlegi törvények szerint védett faj.

2. ábra: Kézmosás szappanfű virágos hajtásával napjainkban, játékként
(Fotó: Dénes Andrea 2021)

Szappangyökereket a finomabb ruhaneműk mosásához használtak habzóanyagként. Előnyét is látták, mert az így kezelt kelmék nem mentek úgy össze, mint a szappanos mosásnál. A gyapjú mosásánál is kedvelték a szappangyökereket, leginkább a buglyos fátyolvirág (*Gypsophila paniculata*) és a vörös szappangyökér, a szappanfű gyökerét szedték. Utóbbi kisebb és kevesebb habzó anyag van benne (DARVAS – MAGYARY-KOSSA 1925: 74.,75., ZIMMERMANN 1916: 411., 412., VARGA 1916: 804., MATICSNÉ László Erzsébet ex verb. 2020). A borostyánvíz (*Hedera helix* levelének főzete) is igen alkalmas fekete vagy sötétkék gyapjúholmik mosásához és öblítéséhez (ÚJ IFJÚSÁG 1958). Szappanpótlónak ajánlották már 1958-ban is a vadgesztenye (*Aesculus hippocastanum*) magját, ahol azt is írják, hogy a háború idején gyakorta használtak vadgesztenyelisztet szappan helyett (SZOLNOK MEGYEI NÉPLAP 1958). Napjainkban is – bár ritkán – használnak mosásra vadgesztenyét (DIVÁNY.HU; KOLLAROVICSNÉ Erős Gabriella ex verb. 2019, HORVÁTH Angéla ex litt. 2019; ABONYI Bea ex litt. 2019). Akkor mostam gesztenyével sokat, mikor kevés pénzem volt (DÉNES ined. 2019.), és előfordul a borostyánlevél is mosószerként (NETFOLK.BLOG.HU), de napjainkban alternatív mosószerként legnépszerűbb a megvásárolható mosódió (*Sapindus mukorossi*). Folttisztításra, tinta- és rozsdafoltok eltávolításához a sóskavizet (*Rumex acetosa*) ajánlották (ÚJ IFJÚSÁG 1958).

Az eltüzelt növények (fák) hamuját súrolásra használták, valamint hamulúgként közvetlen és közvetett módon is mostak vele. 4 fajtát tartottak erre a legalkalmasabbnak. Hamuval súrolás a bőjten használt edényeknél különösen fontos volt, hogy véletlenül sem maradjon a zsírnak még nyoma sem az edényen (BALÁZS KOVÁCS ex litt. 2022). Vásznon ruhaneműt mostak, szapultak közvetlenül is hamulúgban egykor, valamint a besűrített hamulúgot szappan főzéséhez is felhasználták. Lúgozásra legalkalmasabbnak a fenyő, a cser, a tölgy, az akác hamuja bizonyult, melyek egyben fertőtlenítő és lágyító hatással is rendelkeztek. Az akácfa hamuja adta a legerősebb lúgot, és úgy tartották,

hogya a "szép kék színű" hamuja széppé teszi a vásznat. Az eperfa és a bükkfa hamujáról viszont azt tartották, hogy "veresít", ezért nem nagyon használták (CZINGEL 1995: 916.; HEGYI 1961: 279., 280., 283., FÜZESSY 1997: 214–215., BARSÍ 1965: 61.). A lúgba tehettek nyers fenyőgyantát, macskamizet is, hogy a szappan habzóságát növeljék (HEGYI 1961, 283., GAZDA 1980: 34.). Napjainkban sokan készítenek ismét szappant saját részre vagy eladásra, persze ehhez már nem hamulúgot használnak, viszont többféle illatos növény vagy gyógynövény (pl. kamilla, körömvirág, levendula, citromfű, aloe vera, kövirózsza, bosmenta) is kerülhet a szappanokba (ezek a fajok ilyen használatukban is inkább gyógynövények, így jelen összefoglalóban nem kerültek listázásra). Említésre érdemes viszont a paréjlórom (*Rumex patientia*) gyökerének felhasználása, ami rózsaszínre színezi a szappant (KIS Edit ex litt. 2020).

A krumplicsöves vízét régen nem öntötték ki, többek között ruhák felfrissítésére és keményítésére is használták. A rövid időre krumplicsöves vízbe áztatott selymek és sötétebb szaténanyagok olyanok lesznek, mint az újak (ÚJ IFJÚSÁG 1958). Keményítésre krumplicsöves mellett, búzából, illetve lisztből nyert keményítőt is használhattak, de a kifőzött tészta és a rizs leve is nagyon alkalmasnak bizonyult erre a célra (CZINGEL 1995: 911.). Az orvosi ziliz (*Althaea officinalis*) gyökere vízzel, liszttel összefőzve és a csicsóka (*Helianthus tuberosus*) szárának főzete is párnakenő (keményítő) volt (PÉNTÉK – SZABÓ 1985: 163.). Párnakenő néven találunk még imolafajt (*Centaurea sp.*) is említeni (KISS SZÉKELY 2015).

2. Mosogatáshoz, súroláshoz használt növények

23 faj anyagát használták súrolásra, mosogatásra. Ebből tejesfajak és hordók speciális (tejföl-növelő, ízesítő, szagtalanító, fertőtlenítő) öblítésére, mosására 7 fajhoz tartozó növényi anyag vagy a forrázat volt használatos. Az erdei iszalag lehántott héját csomókba összekötve készült a súroló, a sikkó, amelyet árusítottak is (MÁRTON 1894: 38., BEKE 1935a: 385.). Többfelé ismert és használt volt a közönséges tarackbúza (*Elymus repens*) tarackjából készült perjemosogató, melynek hosszú tarackjait összel a szántóföldekről kiboronálják... Némely gazda haza is visz belőle, hogy legyen az asszonynak, mivel mosogasson, súrolgasson (KOCSSY 2015: 63.). Máshol pörge-sikkó (BÁTKY 1938: 210.) a neve a tarackfűből való súroló csutaknak (SZINNYEI 1897–1901: 207., BEKE 1935a: 385.) (3. ábra). Súrolócsutakat több más, éppen kéznél levő faj is szolgáltatott, csomóba összezsavart szalma, széna, kukoricahéj, cirok, gaz vagy egyéb efféle (SZINNYEI 1893). A Néprajzi Múzeum gyűjteményében cirokból készült súrolót őriz (FÉL 1962: NM 63.3.27.). Tutajos és Matula száraz náddal csutakolja az asztallapként is szolgáló táblát a Tüskevár című regényben (FEKETE 1962: 107). Általánosan ismert volt súrolásra a mezei zsurló (*Equisetum arvense*) hajtása. Számos népi neve is utal ilyen módú használatára (tálmosó, kannasulló, surlófű, cinsikkó, sikkófű) (RÁCZ 2004: 56., MÁRTON 1892: 56., BEKE 1935a: 385., BABAI et al. 2014: 58.). GUNDA (1988: 474.) és MARKUS (1979: 119.) szerint: Figyelmet érdemel a zsurló kerti ültetése is. Mosogatáshoz, súroláshoz friss leveleket is használtak. VÖRÖS FERENC (ex verb. 2002) gyerekkorában a vándorcigányokat látta csalánnal mosogatni. Hasonlóképp gyerekkorát idézve mesélte el MATICSNÉ (ex verb. 2020), hogy csalánnal a nagyon piszkos üvegeket, még a petróleumos üveget is ki lehetett tisztítani. Üvegtisztításra használatos fű a falgyom (*Parietaria officinalis*) is. A csalánfélékhez tartozó fajt földi szappan, üvegfű néven is említik, mosnak vele (BORBÁS 1894: 71.). VESZELSZKI (1798: 339.) szerint a nevével méltán viseli, mert az üvegek fainul megtisztulnak tőle. HAJNAL Klára (ex litt. 2021) a szappanfű virágos hajtásával és homokkal mosogatást említ a 60-as évekből, amikor az iskolában az üveg-vázákat mosták ilyen módon. A korabeli sajtóban is lehet találkozni régi praktikák ajánlásával. A kelkáposzta összezsavart leveleit hamuba mártva cinedényeket, korsókat,

3. ábra: Tarackból (*Elymus repens*) készült súrolók - etnobotanikai kísérlet²
(Fotó: Dénes Andrea, 2020)

tányérokat lehet kitűnően tisztítani, ajánlja az Új Ifjúság 1958-ban. *Kettévágott hagymával késekről, fémtárgyakról, eltüntethetjük a rozsdát, tisztíthatunk fehér vagy világos színű bőrt és ragyogni fog a különben tiszta, de zsírfoltos ablaküveg*; nyers, kettévágott krumplival pedig az ajtókról tüntethetjük el az ujjnyomokat, és a spenót főzővizé is kitűnően alkalmas ezüst tisztítására (ÚJ IFJÚSÁG 1958). Nagyobb levelekkel való mosogatás manapság is előfordul. BOGDÁNYI Ferenc és T. BOGDÁNYI Franciska (ex litt. 2020) ilyen kiskerti mosogatósról mutatott képet közösségi oldalán (4. ábra). Napjainkban a műanyag mosogatószivacs alternatívájaként a luffatök (*Luffa cylindrica*) vagy más néven szivacsnök fordul elő. Megjelent termesztése a kiskertekben, és vásárolható is. Újabban kapható még ipari gyártású – a leírása szerint – kenderből, kókuszából, diófélékből készült mosogatószivacs is.

Speciális mosogatása volt egykor többfelé a hordóknak és a tejesfazekaknak. Az új boros hordót vadmurokkal (*Daucus carota*), majd törköllyel forrázták ki (VAJKAI 1959: 17.), a káposztás hordót pedig savanyítás előtt dió (*Juglans regia*) főzetével súrolták meg kívül-belül, vagy diólevelet forráztak le benne, ami szagtalanította, fertőtlenítette is a hordót (ÚJVÁRY 2002: 979., BURJÁN ex verb. 2021).

A tejesedények öblítésére, mosására, kiforrzására vagy bedörgölésére csalánfajokat (*Urtica dioica*, *U. urens*), kakukkfűvet (*Thymus sp.*) használtak, és említik a nagy bakszakáll (*Tragopogon dubius*) és a pokolvar libatop (*Chenopodium hybridum*)³ használatát is e célból. A néhol *vajas fűnek* (MÁRTON 1892: 60.) vagy *tejfőlfűnek* (BORBÁS 1894: 6.) is nevezett fajokat a tej *nagyobb főle és jobb íze* reményében vetették be (BORBÁS 1894: 6., VESZELSZKI 1798: 410., 449., CSAPÓ 1775: 53., MÁRTON 1892: 60.). A vajvirág

²A taracksúrolók ma is jól használható volt a konyhában a letapadt ételek utáni súrolásra.

³A faj kellemetlen szagú, mérgező (MODOR 1971: 595.), az állatok is elkerülik (MOLNÁR – HOFFMANN 2012b: 34.), éppen ezért érdekes ilyen módú használata. A *Chenopodium hybridum* vajas fűként kizárólag MÁRTON (1892: 60.) gyűjtése alapján szerepel a forrásokban, használatának említése máshol nem került elő.

4. ábra: Levelekkel mosogatás napjainkban
(Fotó: T. Bogdányi Franciska, 2020).

fajok (*Orobancha*, *O. arenaria*, *O. alba*, *O. ramosa*) esetében is előfordult vajfűként vagy köcsögfülként használat, ...*aki a tejet vajfűre feji, annak több vaja lesz* (MOLLAY 1983: 86.), vagy azért, hogy a tej ne savanyodjon meg (HOLLÓS 1896: 92.). MOLLAY (1983: 86.) szerint az elnevezés a néphitben gyökerezik. BORZSÁK (1941: 218.) is említi, de nem pontosítja a köcsögfünek nevezett fajt: *a tejes köcsögöket ... köcsögfünek a főzetével forrázták ... sok termelt a pótharaszti homokokban.*

3. Illatosító fajok

A szoba és a tárolt ruhák illatosítására, valamint egyéb illatosításra 12 növényfajt említenek. Szagos kerti virágokat, mint izsópot (*Hyssopus officinalis*), istenfát (*Artemisia abrotanum*), levendulát (*Lavandula angustifolia*), bazsalikomot (*Ocimum basilicum*), rezedát (*Reseda odorata*)⁴, rozmaringot (*Rosmarinus officinalis*), majoránát (*Origanum majorana*) és az akár karácsonyig is elálló birsalmát (*Cydonia oblonga*) (BERDE 2005: 173., HOLLÓS 1919: 192., NAGY 1942: 285., CZINGEL 1995: 914.: DIVALD Borbála ex litt. 2021; BURJÁN István ex verb. 2021). A szárítva kumarin (széna) illatot árasztó orvosi somkóró (*Melilotus officinalis*) is szekrényillatosító volt, egyben *nagyon jó molyűző* (Plantarium.hu). A közönséges fagyal (*Ligustrum vulgare*) virágzó hajtása is ilyen illatosító volt (KITAIBEL in MOLNÁR V. 2013: 7.). A templomba is visznek szagos növényt (DIVALD ex litt. 2021), vagy a zsoltáros könyvükbe is ilyet tettek jelnek (NAGY 1942: 285.), ... *azokat szagolgatták is, hogy el ne szunnyadjanak a templomban (mert az ördög azt feljegyzi)* (BURJÁN é. n., 2.), temetéskor is vitték, hogy ne érezzék a halott szagát (NAGY 1942: 285.), vagy a halottasházba tették (DIVALD ex litt. 2021). A szoba jó illata

⁴A forrás csak rezedát említ. Valószínűsíthetően illatos rezeda (*Reseda odorata*), ami napjainkra eltűnt a kertekből, de a régi parasztkertek fajai között említik (RÁCZ 2010: 478), ám nem elképzelhetetlen más illatos virágú rezedafaj sem.

érdekében *cserösnyemagot* is égettek parázsra rakva (NAGY 1942: 285.), vagy a boróka (*Juniperus communis*) tobozbogyóját égetve füstölték ki a szoba nehéz levegőjét, ha valaki betegségben halt meg. A borókabogyót elrágva *jó szagú lesz az ember szája is* (HEGYI 1978: 174., MÁRTON 1892: 56–57.). A falusi ember gondot fordított a tüzgyújtásnál használt taplójára is, *a bükkfataplót somkóró... virágjával illatosította* (GUNDA 1988a: 178.)⁵. A bazsalikomot és a levendulát a polgári háztartásokban fűszeres fürdők készítésére is használták (HOLLÓS 1919: 193.).

4. Rovarok és rágcsálók riasztására és irtására, valamint haszonállatok és méhek esetében használt fajok⁶

Nagyon sok, 59 faj növényi anyagát használták kártevők és élősködők riasztására vagy irtására, valamint kártevők, vérszívók és kellemetlen rovarok elleni védelemre egykor a lakóházban és a haszonállatok körül. Az erősen szagos közönséges ebnyelvűfű (*Cynoglossum officinale*) *a férgeket*, rovarokat riasztja (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531.). Bolhaüzésre a borsos és a szelíd keserűfű (*Persicaria hydropiper*; *P. mite*) is bohagaz volt (NAGY 1942: 285.). CSAPÓ (1775: 27.) szerint ezen fajok friss nedve volt a hatásos, amit maga is megerősít. A ligeti zsálya (*Salvia nemorosa*) szintén bolha elleni növény volt (RÁ CZ 2010: 134.). A dió levele régen és napjainkban is ismert bolha ellen, több adatközlő is említette (NAGY 1942: 285., MATICSNÉ ex verb. 2020, DIVALD ex litt. 2021, KOMLÓSSY Ilona ex litt. 2021, SZÉLL Kornélia ex litt. 2021, KOVÁCS Ildikó ex litt. 2021) (5. ábra). A seprüörömből (*Artemisia scoparia*) kötött bolhaseprű (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531., DIVALD ex litt. 2021) is és a csombormenta (*Mentha pulegium*) is bolhaüző (KOVÁCS 1845: 371., SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531.). A farkasalma (*Aristolochia clematitis*) tyúktetű és bolhairtó (SULÁN 1949: 218., MOLNÁR – HOFFMANN 2012b: 34.), minden bizonnyal rovarriasztásra tették a pásztorok ezt és más mentafajokat (*M. arvensis* L., *M. aquatica*) is a bundába (MOLNÁR – HOFFMANN 2012a: 15.). Bolha ellen ürömöt, földibodzát (*Sambucus ebulus*), izsópot, zsályát és muskátlit (*Pelargonium* sp.) is ajánl N. NAGYVÁTHY (1830: 256.). A hortobágyi pásztorbundába sziki üröm (*Artemisia santonicum*) is kerülhetett bolha ellen (MOLNÁR – HOFFMANN 2012a: 10.).

Légyirtásra tejbe áztatták az anyarozzsal fertőzött gabonamagot (VAJKAI 1959: 17.), szintén erre volt jó a fehér zászpa (*Veratrum album*) gyökerének főzete (CSAPÓ 1775: 136.). Bogarak (értsd: legyek) fogására a fagyöngyök (*Viscum album*, *Loranthus europaeus*) természetéből főzött ragasztót is használtak, hasonlóképp a légypapírokhoz (DÖMÖTÖR 1951: 430., E. FEHÉR 1975: 282.) vagy a lépveszszőhöz (RÉGER 1950: NM F 99746). A legyek (feltehetően a légyfélék, pl. bögölyök ellen is) riasztására más fajok voltak. Ilyen volt a lapulevelű keserűfű (*Persicaria lapathifolia*) vagy a lestyán (*Levisticum officinale*) nedve (GUB 1993: 99.,105.), a csattanó maszlag (*Datura stramonium*) a kopasz kutyafülön vagy a lovakon alkalmazva (MOLNÁR – HOFFMANN 2012b: 37.). A zöld kender (*Cannabis sativa*) nedve szintén a lovakat védte a férgek

⁵Az eredeti közlés „somkóró (*Medicago falcata*)” virágot említ. A somkóró tudományos neve *Melilotus*, a *Medicago falcata* magyar neve pedig sárkerép lucerna. A somkóró ebben az esetben lehet akár tájnév is, ha nem tájnév, akkor a tudományos neve a tévesztés. A tévesztés oka lehet, hogy a somkóró tájnévei között szerepel a sárkerép is (BEKE 1960: 480.), így lehetséges, hogy a szerző a somkóró sárkerép tájnévéhez kereste meg a tudományos nevet. Illatosítóként magas kumarintartalma miatt az orvosi somkóró (*M. officinalis*) az ismertebb (PLANTARIUM.HU), megszártítva egész hajtása erős szénaillatot áraszt. A *Medicago falcata*, a sárkerép lucerna is tartalmaz kumarint, de a magasra és állományban növő, gyomnövényként sokfelé előforduló orvosi somkóró használata illatosítóként ételszerűbb, ám nem zárható ki a sárkerép lucerna ilyen módú használata sem.

⁶Mérgező fajok is használatban voltak az adatok szerint egykor, ezért egyes fajok hasonló vagy nem körültekintő használata veszélyes is lehet az állatokon vagy az állatok környezetében, valamint emberi környezetben hasonlóképp alkalmazva.

**5. ábra: Diólevél használata élősködők riasztására
túlkalomban napjaikban (Fotó: Kovács Ildikó, 2021)**

(CSAPÓ 1775: 16.). A fekete bodza (*Sambucus nigra*) levélfőzete is elűzte a legyeket, bolhákat és a zsiszikeket is (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531); míg a vesszős fűzénynek (*Lythrum salicaria*) a füstje volt hatásos ellenük (CSAPÓ 1775: 101.). A parasztkertekben kedvelték régen a ricinust (*Ricinus communis*). BURJÁN (ex verb. 2021) szerint szerették legyek ellen, még a trágyadomb is olykor körbe volt vele ültetve. A Pesti Hírlap 1883-ban pedig arról ír, hogy a szobában is jó tartani ricinust, mert *a legyek a nedvét szívogatva elpusztulnak*.

CSAPÓ (1775: 211.) szerint az örménygyökér (*Inula helenium*)⁷ gyökerének füstjétől *a szúnyogok mind kitakarodnak a házból*. Nem derül ki pontosan, mit, de szintén egy gyökeret használt Gróf HOFMANNSEGG is 1793-1794-es baranyai utazásai során az éjszakai megkeserítő szúnyogok ellen a helyiek ajánlására. ... *szagát a szúnyogok semmiképp ki nem állhatják. ... egy keveset paráztúzra tesznek belőle, úgy hogy a szoba tele van füsttel, de a melynek éppen nincs rossz szaga,....és a szúnyogok csakugyan feltartóztathatlanul vonulnak kifelé* (BERKESZI 1887: 18.). Rüh ellen a sédkender (*Eupatorium cannabinum*) nedve ecettel, sóval keverve jó (CSAPÓ 1775: 136.). Tetvek ellen a kis ezerjófű (*Centaurium erythraea*) és más ezerjófű fajok főzete (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531.), valamint a fehér zászpa gyökérpora volt használatban (CSAPÓ 1775: 136.). GÁYER (2018: 55.) az ánizst (*Pimpinella anisum*) említi, *melyet a galambokat tartó gazdák a galambdúcokba helyezték tetvek, férgek ellen*. A kapcsos korpafűvet (*Lycopodium clavatum*) vagyis a *serkefűvet* a disznók tetvessége esetén tették az ólba (GUB 1993: 102.). CSAPÓ (1775: 136.) szerint a hunyor fajok (*Helleborus* spp.) gyökerének pora is öli a tetveket, és szerinte (CSAPÓ 1775: 76.) a dohánylevél (*Nicotiana tabacum*) főzete rühesség és tetvesség esetén is hatásos. A *tetűfűnek* is nevezett édesgyökerű páfrányt (*Polypodium vulgare*) a szobában elszórva, a ruhák közé dugdosva szintén

⁷Magyarországon védett faj, de gyógyászati célra termesztik is.

tetű és bolha elűzésére (SZABÓ 1999: 261.), míg a földi bodzát (*Sambucus ebulus*) nyersen szétszórva a galambok tetvei ellen használták, emellett egérűző és poloskaűző is volt (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531.). Poloskák ellen seprőfüvet (*Bassia scoparia*) (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531.) és borókamag-füstöt is alkalmaztak (VAJKAI 1959: 17.) vagy paradicsomhajtást (*Lycopersicon esculentum*) tettek a bútorok közé, írja GUB (1993: 105.). A kutyatejfőzet (*Euphorbia*) poloskairtásra volt használatos szintén (GUB (1993: 97.) N. NAGYVÁTHY (1830, 255.) dohánylevél füstjét, földi bodzát, ürmet, zsályát, levendulát említ a *biüdösféreg*ek, a poloska ellen. Permetezésre, kártevők ellen a csalánhajtások erjesztett leve napjainkban is ismert szer (FERENC 1997, SÁRKÖZI ex verb. 2021, MOLNÁR – HOFFMANN 2012b: 33.).

A csombormenta és a pénzlevelű lizinka (*Lysimachia nummularia*) olaja zsizsik- és gabonaféregűző (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531) hasonlóképp jó erre a fekete bodza gallya is (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531). Hangyák ellen, a növényt a fészükre téve az európai kunkort (*Heliotropium europaeum*) említik (CSAPÓ 1775: 199.). Moly ellen a ruhásszekrénybe levendulát raknak (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531), ez egyúttal illatossá is teszi a ruhákat (NAGY 1942: 285.), és napjainkban is sokan gondolják úgy, ahogy CSAPÓ (1775: 158.), hogy: *Moly nem közelit oda a' hova ez a' fű tétetik*. Molyirtónak, molyűzőnek dohánylevelet is használtak, férfiasabb az illata (NAGY 1942: 285.); a pusztai lengefű (*Aira caryophyllea*) szintén moly elleni szer volt (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531.). VESZELSZKI (1798: 437.) szerint, ha az orvosi macskagyökér (*Valeriana officinalis*) fivét a heverő ruhák közé teszik, a molytól megmenti azokat.

Patkányok ellen erős szagú növényeket vetettek be régen. Patkányirtófű volt az ebnyelvűfű (*Cynoglossum officinale*), szagát nem szerették a rágsálók (MÁRTON 1892: 97., 1894: 37.). A foltos bürök (*Conium maculatum*) a földre szórva szintén elriasztotta a patkányokat (GUB 1993: 97.). Az orvosi macskagyökert is a patkányok és egerek távoltartására ajánlották (MAGYAR CZIPÉSZ-ÚJSÁG 1893). A kesernyész illatú ligeti zsálya (*Salvia nemorosa*) is *patkányfű* (RÁCZ 2010: 134.). A fekete bodza gallyai vakondtúrásba téve vakondűzők (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531.).

Mechanikai védelemmel is szolgálhatott néhány növényfaj. A szúrós csodabogyót (*Ruscus aculeatus*) *egértővisnek* is nevezik. RÁCZ JÁNOS (2010: 160.) szerint a *név magyarázata tényleg az, hogy a növény* (szúrós) *ágaival védtek a szalámit, kolbászt az egerek elől. A bogáncsot* (*Arctium lappa*, *A. tomentosum*): *egérlyukba tették* (MOLNÁR 2013: 79., MOLNÁR – HOFFMANN 2012b: 33.), *ráakadt, nem szerette az állat* (BURIÁN ex verb. 2021). *A nyulak rágsálása elleni védekezésül a gyümölcsfák törzsét gyékénnyel* (*Typha latifolia*) *kukoricakóréval, szalmazsuppal vagy náddal* (*Phragmites australis*) *kötötték be* (PÉNTEK – SZABÓ 1985: 162.).

A méhek kezelésében is használtak néhány növényfajt. Méhfűvel (*Melittis melissophyllum*) vagy fodormentával (*Mentha x piperita*) riasztották el a heréket, és hogy ne tudjanak a kasba bemenni, annak szájához a héjakút mácsonya (*Dipsacus laciniatus*) tüskés virágzatát helyezték (PÉNTEK – SZABÓ 1985: 163.). Az illatos macskamentával (*Nepeta cataria*) rajzaskor a méhész a kezét és a kaptárt kente be, hogy a méheket könnyebben be lehessen fogni (GUB 1993: 98.). A ligeti zsálya (*Salvia nemorosa*) is hasonlóképp hatott, a *dongókast bekentük, megállt benne a dongó* (méh) (MOLNÁR – HOFFMANN 2012a: 24.). A lómentát, *méhészfüvet* (*Mentha longifolia*) a méhek anyásításánál használták az új anya illatának elfedésére, valamint a lovak esetében a szoptatóg kanca orra környékét és a csikó hátát dörzsölték be hajtásaival, hogy az új kanca elfogadja az árván maradt csikót (BOHÁR Ervin ex verb. 2021).

5. Kefe- és meszelőkészítés

Homokvidékeinken 5 faj gyökérzetét gyűjtötték kefekészítéshez, további 1 faj gyöke-

réből meszelő készült. Korábban saját használatra, aztán nagyobb mennyiségben a hazai kefekészítő ipar számára és exportra is gyűjtötték a gyökereket. Az élesmosófű, a *sikár-fű* (*Chrysopogon gryllus*) volt a legnépszerűbb sűrűlőkefének (SZTAVINOVSKY et al. 2007: 47–48., RÁCZ 2004: 56., GUNDA 1988a: 181., BÁLINT 1976: 334., FODOR 2014: 445.). A fenyérfű (*Botriochloa ischaemum*) erős, seprűszerű gyökérzetéből *padlósűrűlő gyökérkefét készítettek, mert a vízben sem puhul meg és nedves állapotban kámforszerű kellemes illatot terjeszt* (GUNDA 1988a: 181., DORNER 1944: 109., CZOBOR 1932: 483., LACKNER 1990: 186.). A fehér tippán (*Agrostis stolonifera*) fekete, finomabb gyökérzetéből *ruhakefét, partvist és cipőkefét készítettek* (SZTAVINOVSKY et al. 2007: 48., MOLNÁR 2019: 70.). A kunkorgó árvalányhaj (*Stipa capillata*) és a homoki árvalányhaj (*S. borysthena*)⁸ gyökérzetéből pedig a szépasszonyok és kisbabák *szebbé varázslására* készítették a keféket (SZTAVINOVSKY et al. 2007: 48., MOLNÁR 2019: 70., CSERES 1953: 41.), talán hajkefét.

A keskenylevelű perjéből, a *tippanfűből* (*Poa angustifolia*) meszelő és seprű készült. A *tippanmeszelőhöz* a tippangyűjtés, a meszelő készítése és árusítása, sőt sokszor a meszelés is főként a cigányasszonyok munkája volt, de volt, aki saját részre is készített. Szerették a tippanmeszelőt, mert sűrűbb volt, mint a sörtemeszelő és nem hagyott csíkot a falon (DANKÓ 2003: 313., SZÜCS 1977: 203–210., DANKÓ 1956: 222–235., BAKÓ 1992: 41., LŐRINCZ 1987: 502., MOLNÁR 2013: 80., MOLNÁR 2011: 196., MOLNÁR – HOFFMANN 2012a: 20., BENCSIK 1982: 417., BAKÓ 1992: 73., DUPCSIK 2009).

6. Növényi kötöző- és varróanyagok

15 növényfaj anyagát használták kötözésre vagy varrásra. Egykor népszerű természetes kötözőanyagok faháncsból, rostonövényekből, hosszú erős hajtásokból, erős szárú és levelű lágyszárúakból készültek előkészítéssel és fonással, sodrással vagy ezek nélkül. Az erdei iszalag hajtása népszerű volt sokféle hasznosítású kötözőként, szárítókötélként, kéregedény fogantyújaként (LACKNER 1990: 183., KERECSENYI 1983: 153., 229., 231., PÉNTEK – SZABÓ 1985: 162., E. FEHÉR 1975: 284.) A Néprajzi Múzeum digitális fotóarchívumában *juszalagból*, vagyis iszalagból font erős kötöző használata látható 1950-ben (RÉGER 1950: NM F 99902) (6. ábra). A hársak (*Tilia tomentosa*, *T. cordata*, *T. spp.*) háncsából szintén erős kötél, gúzs, szőlőkötöző és varróanyag is készült bocskorvarráshoz és más durvább varráshoz (TARISZNYÁS 1976: 27., MOLNÁR 1992: 52., KITAIBEL in HORVÁT 1939: 29., ORISKÓ 1942: 154.). Kévekötéshez többször használatos szalmakötelet is sodortak (TAKÁCS 1954) és természetesen készült kötél kenderből és lenből is (BÉKESI 2004: 447., A PALLAS NAGYLEXIKONA 10: 945.). Csalánkóróból szükségkötél készítését a dunai és a tiszai halászok köréből említette BARKUTI Balázs (ex litt. 2021) gemenci kishalász. Az akácfa és az eperfa gyökerét is felhasználták varrásra. A fonálvékonyságúra hasogatott gyökereket felhasználáskor forrázással lágýtották (BENCSIK 1973: 117.). Hasonló módon hasznosították az akácfa belső háncsát is (KERECSENYI 1983: 231.). Kötözésre használták még az ostorménfát (*Viburnum lantana*), a *kukoricakóré* kévébe kötésére a széleslevelű gyékényt (PÉNTEK – SZABÓ 1985: 162.), szőlővenyige és szőlőkötözésre a fűzfavesszőt (*Salix viminalis*, *S. triandra*) (PÉNTEK – SZABÓ 1985: 162., BURJÁN ex verb. 2021). VINCZE (1960: 136.) szerint szőlőkötözőként a hársfakéreg-kötözővel egyenértékű lehetett a hársak megritkulásával a sás és a *csaté*⁹, amit kötőfünek neveznek valamint a kukoricafosztás-csuhé (RAFFAY 1951: NM F 101264,

⁸Magyarországon védett faj.

⁹magasabb sásfajok, *Schoenus* és *Baldingera* (vad pántlikafű) gyékény, békabuzogány, kákafajok, alacsony nád és magasabb pázsitok (fodorsás), lápszövő, szittyók és más cyperacea növények összessége (PALLAS NAGYLEXIKON)

6. ábra: *Juszalagból* (*Clematis vitalba*) készült erős kötöző használatban
(Fotó: Réger Endre 1950, Néprajzi Múzeum Fényképgyűjtemény,
Lsz.: NM F 99902)

7. ábra: Kötözőnek gyűjtött száradó sáskékék
(Fotó: Hofer Tamás 1954, Néprajzi Múzeum Fényképgyűjtemény,
Lsz.: NM F 113807).

TAKÁCS 1954: NM F 111435) alkalmazása is. VESZELSZKI (1798: 134.) a *Sparganium erectum*-ot, ágas békabuzogányt, *tsáté*, *sássáté* néven említi, mint ami *Magyarországban igen ismeretes, mivel sok helyeken a szőlővesszőket szokták véle felkötözni*. VARGA (1975: 497.) sást említi szőlővenyige kötözésre. Kötözőanyagának szánt sás gyűjtését, szárítását, sodrását dokumentálta több fotósorozaton HOFER Tamás 1954-ben, amit a Néprajzi Múzeum Fényképgyűjteményében őriznek (pl. NM F 113807, NM F 113716), a sást megszáritva dolgozták fel, mert frissen éles volt (7. ábra). Más kötözőanyag esetében azt először vízbe áztatva készítették elő, a kukoricafosztást is *2-3 nappal előtte bevezetik, majd mikor jó szívós, akkor egy szalat két, háromba véve és felébe hasítva hegygel egymásnak állítva sodorják* (BOROSS 1954: NM F 110746).

Az erős rostos száratok szárítókötélként (ld. a mosás növényeinél!) és a kutak kötele helyett is használták. VESZELSZKI (1798: 447.) azt írja faluhelyen a ligeti szőlőből jó *sugárok válnak a gémes kutakra*.

7. Tüzelés, tűzgyújtás és világítás növényi anyagai

A források szerint szikrafogó növényi takló 7 növényfaj anyagaiból készült, 18 fajból készülhetett világító eszköz. Tüzelésre legalább 11 fajt említenek (nem számítva a legtöbb fafaj anyagát). A tűz körüli eszközök 7 faj anyagaiból készülhettek. Ez összesen 41 taxon. A tüzelés, fűtés eszközei közül *tűzifívóként* volt használatban a *nádcső*, a *pemetnek* nevezett kemenceseprű cirokból (JUHÁSZ 1997), szalmából, *kukoricafosztalányból* (8. ábra), néha *pemetfűből* (*Marrubium* sp.) (CZUCZOR – FOGARASI 1870: 148., VÖRÖS 2008: 326.) vagy szúrós csodabogyóból (MELIUS 1578: 106., VÖRÖS 2008: 467.) is készült. A *pemet* nem csak hamuseprű volt, hanem egyfajta *hőmérő* is. Abból, ahogy meggyulladt meg tudták állapítani a kemence hőmérsékletét, alkalmasságát a sütésre (BURJÁN ex verb. 2021). A tűzről leemelt üstöt egyensúlyban megtartó *üstperec* fűzfavagy mogyorófavesszőből hársfa hánccsal kötözve készült (KOVÁCS 1969: 31.).

8. ábra: Kukoricacsuhéból készült kemenceseprű, *pemet* a JPM Néprajzi Osztály gyűjteményéből (Fotó: Dénes Andrea 2021)

A kemence fűtéséhez elterjedt fűtőanyag volt a kukoricaszár és -csutka, a szőlővenyige, a nád és a szalma, az akácrozse, sokszor a gyékényfonás és -szövés hulladéka, a kenderkóró és több, a ház körül vagy a határban összeszedett száraz növény is (JUHÁSZ 1997). MOLNÁR és HOFFMANN (2012a: 19., 22., 2012b, 34., 39) a zsióka (*Bolboschoenus maritimus*), a tövises iglice (*Ononis spinosa*), a mezei katáng (*Cichorium intybus*), a fehér disznóparéj (*Amaranthus albus*) adatát gyűjtötte e célra említve. Kukoricaszár napjainkban is előfordul a kemence felfűtésekor használva, KARDOS (ex litt. 2022) pedig lósóska köróját említi begyűjtásra használva.

A gyufa elterjedéséig a taplógombák is a tűzgyújtás eszközei voltak (KERECSENYI 1987: 302., E. FEHÉR J. 1975: 283.), de nem csak gombák, hanem növényi *taplók* is használatosak voltak, illetve növényi részekből is készítettek szikrát fogó *taplót*. A szalmagyopár (*Helichrysum arenarium*) *levelét tapló gyanánt használta a tanyai nép*, ez volt a gyopártapló (BÁLINT 1977: 201.). A mezei aszat (*Cirsium arvense*) *pehelyiből is tűzgyújtó tapló készült* (GUNDA 2001: 32.). A gyékény buzogányából készítették a *páklýataplót*, a fekete és a fehér üröm (*Artemisia vulgaris* és *A. alba*) *bolyhos bugájából, összemorzolt szárából az ürömtaplót* (BEKE 1935b), valamint készülhetett még a *héjakútból is tapló* (CSAPÓ 1775: 300., GUNDA 2001: 32., GRYNÆUS 1964: 93–94.). Az *igényesebbek* taplóikat illatosították is, GUNDA (2001: 32.) szerint a bükkfataplót a somkóróval.¹⁰

A világitást egykor csóvával, *foklával*, *fáklýával*, méccessel, lámpásokkal vagy gyertyával oldották meg. Primitív világitási mód a keményre összesodort szalmacsóva vagy nádcsóva égetése, mely legtovább a szigonyos halászok körében maradt fenn (MÁRKUS 1940: 123.).

A *foklához*, *fáklýához* fűz-, gyertyán- vagyogyorófaágakból, lucfenyőből, tölgyből, bükkből hasogattak fél méter hosszú szálakat, kiszárítva jól égtek (BARABÁS 1997, VISKI 1933: 299., IVANCSICS 1958: 412.). Fáklya készült még a nyírfából (*Betula pendula*) (VESZELSZKI 1798: 96., SINÁLY 1939, 384.) és a kányabangitából (*Viburnum opulus*) is (MÁRTON 1892: 57.). A gyertyán erősen viaszos kérge kiválóan alkalmas volt világitás céljaira (MÁRKUS 1940: 118.). Volt, ahol fenyőszurkot is öntöttek a fáklya faanyagára (VISKI 1933: 300.), de fenyőgyantával, annak erős füstje miatt a lakótérben nem világítottak (BÖDEI 1943: 94.). MÁRKUS (1940: 110., 118.) szerint a nyírfahéjnak szurokkal és viasszal való átítatása még a *múlt században* (XIX. sz.) is szokásban volt Magyarországon, és a gyertyaöntéshez használt legősibb anyag, a sodrott nyírfakéreg cikkének írása éveiben is használatos volt. Méccsekben fenyőszurkot is használtak, pl. a *szurkos kalán* nevű világitó eszközbe öntötték, s ebbe száraz lucfenyőszilánkokat keverték (VISKI 1933: 300.). A bükk (*Fagus sylvatica*) makkjának olaját méccsekben, *pipicsben* égetve használták (HEGYI 1978: 175., KERECSENYI 1983: 229.). Készítettek méccsét krumpliból és *répából*¹¹ is. Lyukat véstek bele, megtöltötték faggyúval vagy zsírral és kanócot tettek bele. A burgonyaméccsét naponként cserélni kellett, mert megsült. *A répából készített méccsét egy-két hétig is égett, mert a répa nehezebben sült* (IVANCSICS 1958: 417.). A lámpások egyik *érdekes és országosan elterjedt formája* a tőklámpás. Érett marhatök (*Cucurbita maxima*) belsejét kiszedték jól megvékonyítva a tök falát is. *Szemet, orrot, száját vágnak rá és gyertyát, méccsét állítanak bele. Játékként, ijesztgetésre használják a serdülő legények* (IVANCSICS 1958: 420.).

¹⁰Ld. az 5. lábjegyzetet!

¹¹A forrás csak répát említ, de feltehetően az akkoriban leggyakoribb és takarmánynak leginkább termesztett, répaként említett takarmányrépára (*Beta vulgaris*) kell gondolnunk, ám nem zárható ki a szintén termesztett és elég nagy méretű tarlórépa (*Brassica rapa* L. subsp. *rapa*) sem (vö. Pallas Nagylexikon - répa, takarmányrépa).

Gyertyaöntéshez növényi formákat is használtak. Belül kitisztított napraforgószárat, kifűrt fadarabokat, mint a *bodzfát* (bodzafa) említik. Az ágat kettéhasították, kiszedték a belét, majd újra összeillesztették és összeerősítették. *Az egyik végét elzárták, beleerősítették a közepébe a kanócot s beleöntötték a ruhán átszűrt, folyékony viaszt.* Ha papír gyertyaformát használtak, akkor annak aljába krumplidugót faragtak (SZABADFALVY 1963: 261.).

8. Egyéb felhasználások

(csomagolás-frissen tartás, párnátöltelék, ragasztó, tinta, tömítés, bajuszpedró, napsapka, edény, ülőke)

Frissen tartó csomagolásra 4 fajt említenek. A friss húst, a kifogott halat és rákokat frissen szedett nagyobb levelekbe, hajtások és fenyőlomb közé csomagolva is igyekeztek minél tovább frissen tartani. Olyan fajokat használtak, melyek szigeteltek és esetleg az illatukkal a legyeket, *férgeket* is riasztották. A legnépszerűbb talán a csalánhajtások közé csomagolás volt (SZ. TÓTH 1999: 179., FODOR 1986: 537.). Fenyőágak közé halat csomagoltak, a halba is csúsztattak ágat, ami ezáltal a fenyőillatot is átvette (FODOR 1986: 537.). CSAPÓ (1775: 27.) a borsos keserűfüvet, BABAI et al. (2014: 53.) pedig a kakukkfűvet említik hasonló célra használva. VÖRÖS (1991: 46.) szerint a piacozó kofák nagy, friss, zöld levelekbe csomagolták a vaját is. *Régies eljárási mód* levélbe göngyölve, parázson sütni halat, húst (VIGA 2004: 39.), az ehhez használt növények adatait azonban nem gyűjtöttem.

Párnátölteléként 12 faj anyaga említett az irodalomban. Párnákba, derékaljba, díspárnába toll helyett széna vagy szalma (K. CSILLÉRY 1981) tölteléken kívül a gyékény buzogányának *pölyhjét* is töltötték (VESZELSZKI 1798: 436., ÉGETŐ 1978: 180., CSILLÉRY 1952: 97., PENAVIN 1975: 122.) valamint herefajok levelét is (CSAP 1775: 103). Zengővárkonyból (Baranya megye) (GUNDA 1979), Vörösmartról (Horvátország – Drávaszög) nagymamája, Uglík Teréz (szül. 1911) nyomán BURJÁN István (ex verb. 2021) említi a szelidgesztenye száraz, friss avarjának párnába töltését. Szigetbecsén a

9. ábra: Kukoricacsuhéval töltött ágymatrac szellőztetése a Szigetbecsei Faluházban (Pest megye) (Fotó: Deminger Ágnes, 2021)

60-as évekig kukoricacsuhét töltöttek szalma helyett a matracokba (DEMINGER Ágnes, SZIGETBECSE KULTÚRKÖR ex litt. 2021) (9. ábra). Az 1990-es években jelent meg a tönköly (*Triticum spelta*) és a *köleshéj* használata egészségesnek tartott párnátölteléként (FEJÉR MEGYEI HÍRLAP 1977). Napjainkban más gyógynövényeket is töltenek párnákba. Illatos és gyógyhatású, nyugtató tölteléként is levendula, menta, citromfű, kamilla, hársfavirág kerülhet a párnákba (TAKÁCS Mária Vadvirág 2021 ex litt.; DÉNES 2021 ined.). Cseresznyemaggal párnát és a fájó testrészt melegítésére használt melegítő párnácskákat is töltöttek (SÁRKÖZI ex verb. 2021; DÉNES ined. 2000).

Ragasztó 3 faj anyagából készülhetett. A fehér és a sárga fagyöngy terméséből enyv készült főzéssel. Háztartásban használt ragasztóként, madárenyvként és légyfogó enyvként is említik használatát, sőt gyáraknak is gyűjtötték enyvkészítés céljára (LACKNER 1990: 18., VAJKAI 1959: 17., DÖMÖTÖR 1951: 429., 430., E. FEHÉR 1975: 282., ILLÉS 2003: 273., KERECSENYI 1987: 302., MAKARA – MIHÁLYI 1943: 331.). GEMBICZKI HONVÉD Józsefné adatközlése szerint (RÉGER 1950: NM F 99746) légyfogó vesszőt is készítettek a következő módon: *a cserfán, tölgyfán termő fagyöngyöt, "gyöngyöt" megfőzik, vesszőre tekerik és fölállítatják a házban. A légy rászáll, és a lép megfogja. Egy-két napig jó, utána odaadják a csirkének, hogy leegye róla a legyet; majd fölmelegítik, és újból használják. Így kétszer-háromszor is lehet használni* (10. ábra). A meggyfa mézgájával is ragasztottak, BURJÁN István (ex verb. 2021) arra emlékszik, hogy nagymamája az imakönyvét ragasztotta meg vele.

Főként az iskolás gyerekeknek volt szüksége tintára, ehhez 7 növényfaj jól festő terméséből, kergéből vagy elszenesített magjából említene a források tintakészítést. A fagyal (*Ligustrum vulgare*) érett termését, a tintabogyót megfőzték, a fekete levéllel írtak (E. FEHÉR 1975: 282). A fekete bodza terméséből főzés nélkül, a levét kinyomva kaptak

10. ábra: Gembiczki Honvéd Józsefné légyfogó vesszőt készít fagyöngyfőzettel
(Fotó: Réger Endre 1950, Néprajzi Múzeum Fényképgyűjtemény, Lsz.: NM F 99746)

tintát (BENCSIK 1973: 119.). A kutyabenge (*Frangula alnus*) lehántott kérgéből is készülhetett tinta (GUB 1993: 101.), valamint a barack (*Prunus persica*) magjából, a héj (feltehetően a csonthéj) elszenesítésével kaptak jó fekete tintát (VESZELSZKI 1798: 343.). Napjainkban diókopácsból, varjútövis-benge (*Rhamnus cathartica*) és alkörmös (*Phytolacca*) terméséből is készül hobbiból, íráshoz, festéshez tinta (KOVÁCS Gábor ex litt. 2021).

Bajuszpedrő és hajkenőcs, hajolaj készítésére a fekete és a fehér nyár (*Populus nigra* és *P. alba*) rügyeinek illatos, ragacsos anyaga szolgált (SÁFRÁNY 1977: 197., HALMAI 1962: 316.).

A tarlóhere (*Trifolium arvense*) hajtásainak finoman szöszös virágait beporzáshoz használták, a növény *uborkabaglató*, *bagzófű* volt (PÉNTEK –SZABÓ 1985: 179., GUNDA 1988a: 165.). Cipőtisztításkor a sárga színű női cipőket, ha hagymával dörzsölték be, akkor fényes, élénk színt kapott a cipő (CZINGEL 1995: 915.).

Mohából, gyékény- és sás-zsombékból istállókban használatos ülőkéket készítettek (BENCSIK 1973: 123.). VÖRÖSS (1970: 254.) szerint régen a 60-70 cm átmérőjű, talán évszázados zsombékokból készült ülőkék is általánosak voltak a Dráva mentén. A Néprajzi Múzeum gyűjteménye az ország több vidékéről gyűjtve őriz zsombékszékeket, zsombékülőkéket (pl. NM 132483), melyek a leírás szerint *korong alakúra vágott vízinövény-gyökércsomók*. HOFER Tamás 1956-ban (NM F 128702) még istállóiban is fényképez zsombékülőkéket Átányban (Heves megye) (11. ábra).

Tömítésre mohát használtak pinceajtók és istállóajtók repedéseinek, szétszáradásainak a betömésénél (LACKNER 1990: 185.). Gyékénylevelet kieső, meglazult széklábak rögzítésére, azokat körbetekerve, beszorítva használták (BURJÁN ex verb. 2021), a szilfa (*Ulmus glabra*) megtört levelét (VAJKAI 1959: 16) és a hársfaháncsot (*T. cordata*) pedig hordók és kádak tömítésére (KERECSENYI 1983: 231.). Hasonlóképp a kukoricacsuhé a boroshordók és kádak dugójának tömítésénél volt használatos (DÉNES ined. 2019). A

11. ábra: Zsombékszék a Néprajzi Múzeum bütorgyűjteményében. Lsz.: NM 56.32.160. Fél Edit és Hofer Tamás gyűjtése, 1956, Átány (Heves megye) (Fotó: Garai Edit)

12. ábra: Lopótökből (*Lagenaria siceraria*) készült borlopó a JPM Néprajzi Osztály gyűjteményében (Fotó: Dénes Andrea)

fenyőszurkot a háztartásban fa- és pléhedények réseinek betömésére (TARISZNYÁS 1976: 27.) is alkalmazták.

Szállításkor biztonsági okokból kukoricacsutka-darabokat szúrtak a vasvilla hegyére (DÉNES ined. 2021). A kukoricacsuhét szösztartóként tették a guzsaly, rokka fájára (MORVAY 1952: NM F 103287, NM F 113397). A kukoricaszárból konyhakerti melegágy-kerítés és kiskert-kerítés is készült, amely a tavaszi hidegektől és az állatoktól is védte a veteményt (BOROSS 1952: NM F 104602). A kukoricaszárat szigetelésre is használhattak, pl. vermek bejáratának vagy terményeknek betakarására (Néprajzi Múzeum Fényképgyűjteménye több fotóadat is). Napsapkaként a töklevel és a tündérrózsa levelei szolgálhattak (BURJÁN ex verb. 2021), a közönséges acsalapu (*Petasites hybridus*) hatalmas levele pedig túrázók és gyerekek számára volt napernyő, néha esernyőként is kiegészítette őket (HALASY 1960, RÁCZ 2005: 119.). A lapulevelek alkalmi takarásra is jók voltak, pl. füstölő réseinek fedésére (RÉGER 1951: NM F 101487).

Kéregedények, edények: kevésbé ismertek talán az alkalmi vagy ritkábban tartós használatra szánt nyír, nyár, éger, cseresznye, hárs, fenyő lefejtett kérgéből készített edények, erdei gyümölcsök, gombák szállítására, juhtúró, fenyőszurok, gabona tárolására vagy sótartónak. Ezekhez fűzfa, hársfa, rakotya (*Salix caprea*), berekfa (*Alnus glutinosa*) is lehetett az alapanyag. Az oldalakat iszalaggal, faháncsal kötötték össze, a széleket galagonya tüskéivel tűzték össze, a fogantyú iszalag volt (E. FEHÉR 1975: 284., KRUSLITZ 2007: 118., KERECSENYI 1970: 552., KERECSENYI – KAPITÁNY 2001: 292., PALÁDI-KOVÁCS 1979). Múzeumban őrzött legrégebb ilyen tárolónkat még 1870 előtt varrták össze egysoros tűzőöltéssel egy hatalmas hársfatörzs vékonyabb ágáról lefejtett szijáccsal (KERECSENYI – KAPITÁNY 2001: 290.). Sótartók fiatal nyírfa, bibafa (*Salix caprea*) kéregből készültek (KERECSENYI 1970: 549.), esős időben sem nedvesedett meg benne a só (KERECSENYI – KAPITÁNY 2001: 291.). Lopótökből (*Lagenaria siceraria*) készült borlo-

póval (*hébérrrel*) adtak régen kóstolót a boroshordóból (KECSKÉS 1980), *ivóvizet* (SURÁNYI 1985: 212.) és pálinkát is tartottak bennük (BÁTKY 1906: 99.) (12. ábra).

Összefoglalás

135 néprajzi és etnobotanikai irodalmi forrás adata alapján, 53 növénycsaládból 150 faj egyedeinek valamely anyaga került felhasználásra a háztartásban, a ház körüli életben főként egykor, hiszen a legtöbb összegyűjtött használati mód Magyarországon már csak kultúrtörténeti adat. A kézmosás és a mosás, valamint a hozzá kapcsolódó műveletek esetében 20 faj volt használatos, ebből szappanozásra 5 fajt (pl. tixszem, fátyolvirágok, szappanfű, borostyán) említenek, folttisztításra a sóska, keményítésre 6 faj (pl. csicsókaszár és orvosi zilizgyökér is) használata ismert. 23 növényfaj anyagát használták mosogatásra, súrolásra (mint pl. a csalán, falgyom, és készült tarack- és iszalagsúroló); a tejesfazekak és a hordók speciális (tejföl-növelő, ízesítő, fertőtlenítő) öblítésére további 7 fajhoz (pl. csalán, kakukkfű, dió, sárgarépa) tartozó növényi anyag volt használatos. Illatosításra 12 növényfajt (többek között bazsalikom, rezeda, fagyal, rozmaring), rovarok és rágcsálók riasztására, irtására nagyon sok, 59 fajt említenek (pl. keserűfűvek, bodzafajok, foltos bürök, diólevél, seprűürömből bolhaseprű). Homokvidékeinken tippanmeszelőnek (*Poa angustifolia*) vagy kefekészítéshez (*Chrysopogon*, *Botriochloa*, *Agrostis stolonifera* és *Stipa-fajok*) 6 faj gyökérzetét gyűjtötték. Kötöző- és varróanyag 16 növény anyaga lehetett (pl. hársak, erdei iszalag, fűzfajok, akác- és eperfafagyökér, gyékény- és sásfajok). Összesen 41 taxont említenek a tűzgyújtás, a tüzelés és a világítás anyagaiként (növényi taplóként pl. gyékényt, mezei aszatot, szalmagyopárt, gyertyaöntéshez bodzát, napraforgószarat, fáklyához nyírfakérget, gyertyánt, valamint a bükkmakk olaja és a fenyőgyanta is gyakran használt anyag volt). Frissen tartó csomagolásra 4 faj (csalán, fenyőágak, kakukkfű), párnák töltelékeként 12 faj (pl. *gyékénypölyhe*, szelídgesztenye lombja, kukoricacsuhé) anyagát használták. Ragasztónak 3, tintakészítéshez 7 fajt említenek a források. Előfordulnak még pl. tömítésre, cipőtisztításra, uborka beporzására (*Trifolium arvense*), bajuszpedrőnek és hajolajnak (fekete nyár), kéregedénynek, ülőkének használt fajok is, de még növényi napernyő és napsapka is.

A használt fajok közül a *Lamiaceae* (árvacsalánfélék) családot 17 faj, a *Compositae*-t (őszirózsafélék) 14 faj, a pászitfűféléket, a *Poaceae* családot 11 faj képviseli. 5-5 fajt a *Cyperaceae*, *Amaranthaceae*, 4-4 fajt a *Sapindaceae*, *Rosaceae*, *Solanaceae*, *Leguminosae*, *Adoxaceae*, *Typhaceae*, *Polygonaceae* családokból használták és 3-3 fajt a *Caryophyllaceae*, *Salicaceae*, *Fagaceae*, *Apiaceae*, *Pinaceae*, *Urticaceae*, *Malvaceae* családokból. További 35 családból 2 vagy 1-1 faj volt használatos.

Köszönetnyilvánítás

Köszönöm Burján István és Neichl Noémi etnográfusok forráskutatásban, Sárközi Katalinnak a Janus Pannonius Múzeum Néprajzi Osztály archívumának és fotótárának kutatásában nyújtott segítségét. Köszönettel tartozom az adatközlőknek: *Abonyi Bea, Balázs Kovács Sándor, Barkuti Balázs, Bogdányi Ferenc, Bohár Ervin, Burján István, Deminger Ágnes, Divald Borbála, Fetykó Kinga, Hajnal Klára, Horváth Angéla, Kardos Mária, Kis Edit, Kollarovicsné Erős Gabriella, Komlóssy Zoltánné, Kovács Ildikó, Maticsné László Erzsébet, Sárközi Katalin, Széll Kornélia, T. Bogdányi Franciska, Takács Mária Vadvirág, Vörös Ferenc*. A cikk lektorálását *Neichl Noémi* etnográfus-muzeológusnak és *dr. Juhász Magdolna* botanikus-főmuzeológusnak, a kézirat formai és nyelvtani ellenőrzését pedig *Kisbenedek Tibornak* és *Gerner Andrásnak* köszönöm. A Néprajzi Múzeum Fotógyűjteményének és Bútorgyűjteményének köszönettel tartozom az archív- és műtárgy-fotókért.

Irodalom

- A PALLAS NAGY LEXIKONA: Szappanfű 15: 422.
 A PALLAS NAGYLEXIKONA: Kötélzet 10: 945.
- ABONYI T. – DÉNES A. – MOLNÁR V. A. 2019. Seprűkészítéshez használt vadon élő növényfajok Magyarországon. Előadás 2019. március 25., Budapest, a Magyar Biológiai Társaság Botanikai Szakosztályának 1493. szakülése.
- ÁRWAY I. 1889: Utasítás a zalavármegyei községi faiskolákat kezelő néptanítók számára. - Melléklet a „ZALAMEGYE” 1889. éri 10. számához. pp. 3.
- AUGUSZTIN B. 1913: A magyar szappangyökér növénye. Köztelek, 1913/ 45: 1631–1632.
- BABAI D. – MOLNÁR Á. – MOLNÁR Zs., 2014: "Ahogy gondolja, úgy veszi hasznát" - Hagyományos ökológiai tudás és gazdálkodás Gyimesben. Traditional ecological knowledge and land use in Gyimes (Eastern Carpathians). MTA BKNi és MTA ÖK ÖBI. Budapest –Vácrátót. 173 p.
- BABULKA P. 2013: Gyógynövények, etno(farmako)botanikai és etnofarmakológiai kutatások a Kárpát-medencében élő magyarok körében. Vázlatos áttekintés. In: BARNA G. – KÓTYUK E. – KERÉKES I. (szerk.): A test és a lélek orvosi - Grynaeus Tamás emlékkönyv. Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, pp. 13–31.
- BAKÓ F. 1992: Kézművesség egy alföldi faluban. Tiszai évek 1949-1950 Tiszai téka 3. Eger, 104 p.
- BÁLINT S. 1977: A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete. II. rész. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1976/77–2. 420 p.
- BARABÁS J. 1997: Világítás. In: PALÁDI-KOVÁCS A. (főszerk.): Magyar Néprajz 4. Életmód. – Budapest. pp.181.
- BARSI E. 1965: Sály. Egy bükkaljai falu a hagyományos gazdálkodás idején. A miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi kiadványai 17. 210 p.
- BÁLINT S. 1976: A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete. I. rész. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1974/75–2. 628 p.
- BÁTKY Zs. 1906: Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére. Budapest. 331 p.
- BÁTKY Zs. 1938: Békarokka. Vasi Szemle 5/4:208–212.
- BEKE Ö. 1935a: Népies növényneveink történetéhez. Vasi szemle 1935/2.4: 256–264.
- BEKE Ö. 1935b: Az ürömtapló készítésének régi leírása. Ethnographia 46: 145–145.
- BEKE Ö. 1960: Népetimológia a növénynevekben. Magyar nyelv 56: 477–481.
- BÉKÉSI I. 2004: Köttelesek a vásárban. In: BÁRTH D. – LACZKÓ J. (szerk.): Halmok és havasok. Tanulmányok a hatvan esztendőös Báráth János tiszteletére. pp. 445–447.
- BENCSIK J. 1973: A gyűjtőgető gazdálkodás emlékei a Tisza mentén, a volt alsó-szabolcsi falvakban. In: Bencsik J. (szerk.): Hajdúsági Múzeum Évkönyve 1. (Hajdúböszörmény). 215 p.
- BERDE K. 2005: Adatok Nagyenyed szellemi néprajzához az 1870–1920-as évekből. Mentor Kiadó. Marosvásárhely. 243 p.

- BERKESZI I. (ford.) 1887: Gróf Hofmannsegg utazása Magyarországon 1793-1794-ben. Franklin Társulat. Budapest. 142 p.
- BORBÁS V. 1894: A Balaton partmellékének botanikai néprajza. Földrajzi Közlemények XXII: 57–78.
- BORZSÁK E. 1941: A régi tűzhely, ételek, étkezés. Néprajzi értesítő 33: 209–230.
- BŐDEI J. 1943: Adatok Zalabaksa gyűjtőgető gazdálkodásához. Néprajzi Értesítő 2: 69–96.
- BÓDI E. 1983: A gyűjtőgető gazdálkodás emlékei Szirénfalván. 3. Virágok, levelek, szárak, ágak és gyökerek gyűjtése. Múzeumi Kurír 43: 66–72.
- BURJÁN I. é. n. : Nagyboldogasszony. (Kézirat). 2 p.
- CZINGEL SZ. 1995: Mosástól vasalásig. Higiéniai szokások változása Kéménden. Ethnographia 106: 903–926.
- CZOBOR M. 1932: A sikárfű gazdasági és ipari jelentősége Magyarországon. Köztelek 07.03: 483.
- CZUCZOR G. – FOGARASI J. 1870: A magyar nyelv szótára. Pest, Athenaeum. 1507 p.
- CSABA J. 1983: Az őrségiek és a vasi szlovének népi méhészkedéséről. Vasi honismereti és helytörténeti közlemények 2: 17–22.
- CSAPÓ J. 1775: Új füves és virágos magyar kert. Landerer. Posony. 340 p.
- CSERES T. 1953: Sikárgyökér. Új Hang 2/10: 41–48.
- CSILLÉRY K. 1952: Vázlatok Tiszaígar népi lakáskultúrájából. Ethnographia 58:83–111.
- DANKÓ I. 2003: Jegyzetek. In: DANKÓ I. (szerk.) Szűcs Sándor a pusztá utolsó krónikása. –Türkeve, pp. 288–313.
- DANKÓ I. 1956: A türkevei tippanmeszelő. Néprajzi Közlemények 1/ 1–4: 222–235.
- DARVAS F. – MAGYARY-KOSSA GY. 1925: Hazai gyógynövények. Termelésük, értékesítésük, hatásuk és orvosi használatuk. I. rész. Budapest. 215 p.
- DÉNES, A., PAPP, N., BABAI, D., CZÚCZ, B., MOLNÁR, ZS. 2012: Wild plants used for food by Hungarian ethnic groups living in the Carpathian Basin - Acta Societatis Botanicorum Poloniae 81(4):381–396.
- DÉNES, A., PAPP, N., BABAI, D., CZÚCZ, B., MOLNÁR, ZS. 2013: Ehető, vadon termő növények és felhasználásuk a Kárpát-medencében élő magyarok körében néprajzi és etnobotanikai kutatások alapján. Dunántúli Dolgozatok (A) Természettudományi Sorozat 13: 1-42.
- DÉNES ined. 2000, 2019, 2021: Etnobotanikai interjúk adatai (Kézirat).
- DIVÁNY. hu: Emberkísérlet: Egy hétig vadgesztenyével mostam. https://divany.hu/szuloseg/2017/10/26/mosas_szuloseg_vadgesztenye_kornyezetvedelem/ (Megtekintés: 2021. június 30.)
- DOGAN, Y. – NEDELICHEVA, A. – YARCI, C: 2009: Plant taxa used as brooms in several Southeast European and West Asian countries. Natura Croatica 17(3):193–206
- DORNER B. 1944: Silány mezők szegényes füvei. Köztelek 54/5:108–109.
- DÖMÖTÖR S. 1951: Enyvfőzés fagyöngyből Kőszeghegyalján. Ethnographia 62: 426–431.
- DUPCSIK Cs. 2009: A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890-2008. Leíró néprajzi kutatások az 1950-60-as években. (jelzett oldalszám nélküli online változat: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/a_magyarorszag_i_ciganysag_tortenete/pages/000_konyveszeti_adatok.htm (Megtekintés: 2020 12.20.)
- E. FEHÉR J. 1975: Adatok Bernecebaráti gyűjtőgető és zsákmányoló gazdálkodásához. Néprajzi Közlemények 2/3–4: 267–292.
- EDELSPACHER A.1875: Rumun elemek a magyar nyelvben. Nyelvtudományi közlemények 12/1: 87–116.
- ÉGETŐ M. 1978: A lakáshasználat változásai a szanki tanyákon az utóbbi száz évben. Cumania 5:159–193.
- FEJÉR MEGYEI HÍRLAP 1997: (b. k. l. aláírású szerző cikke) Akciós készlet és euro-WC. Minden, amiről az átlagos fogyasztó álmodozik, megtalálható a BNV-n. Fejér Megyei Hírlap 53/217, 6.
- FEKETE I. 1962: Tüskevár. 4. kiadás.
- FERENC J. 1997: Én így csinálom. Természetes anyagokkal permetezek. Szabad Föld 29: 8.
- FODOR S. 1986: A vezeklő. Korunk prózája 1986: 536–542.
- FÜVESSY A. 1997: Gyűjtőgetés és erdőelés Mozsgó környékén. Tiscium 10: 207–2017.
- GAZDA J. 1980: Így tudom, így mondom - A régi falu emlékezete. Kriterion Könyvkiadó. 371 p.
- GÁYER É. 2018: Szájra...ahogy a tudás átörökítődik. In: NÉMETH I. (szerk.), DÉNES A., VÁRNAI A., SZAKÁCS É., GAYER É., BOSNYÁK I., SIPOS Zs. T.: A vadon ízei. Baranyai ökoszakácskönyv. 119 p.
- GRYNAEUS T. 1964: Gyógynövényárusok Szeged piacain. Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 30: 89–126.
- GUB J. 1993: Adatok a Nagy-Homoród és a Nagy-Küküllő közötti terület népi növényismeretéhez. Néprajzi Látóhatár 1-2: 95–110.
- GUNDA B. 1970: A kéregbocskor tárgyi hátteréhez. Magyar Nyelvőr 94: 478–479.
- GUNDA B. 1979: Gesztenye. In: ORTUTAY GY. (főszerk.): Magyar Néprajzi Lexikon 2. pp. 284–286.
- GUNDA B. 1980: Kászu. In: ORTUTAY GY. (főszerk.): Magyar Néprajzi Lexikon 3. pp. 97–98.

- GUNDA B. 1988a: A természetes növénytakaró és az ember. *Agria* 24. 165–192.
- GUNDA B. 1988b: Kulturális ökológiai megfigyelések a növénytermesztés kezdeteiről. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 25-26: 467–480.
- GUNDA B. 2001: A vadnövények gyűjtése. In: PALÁDI KOVÁCS A. (szerk.) *Magyar Néprajz* 11. Gazdálkodás. Budapest. pp. 11–40.
- HALASSY L. 1960: Hóviráglesen. - *Népújítás* 11/54, 4.
- HALMAI J. 1962: Adatok a Herbárium orvos-botanikai értékeléséhez. In: PALLA Á. (szerk.): *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* 23: 281–334.
- HEGYI I. 1961: A fahamu felhasználása. *Ethnographia* 72: 278–283.
- HEGYI L. 1978: A népi erdőkielés történeti formái. Az Északkeleti-Bakony erdőgazdálkodása az utolsó kétszáz évben. Budapest. 318 p.
- HOLLÓS L. 1896: Növényzet. In: Ifj. BAGI L. (szerk.): *Kecskemét múltja és jelene*. pp. 77–92.
- HOLLÓS L. 1919: Népies illatos növények. *Termesztett növények különleges használata*. - *Természettudományi Közlöny* 51/713–730: 192–194.
- HORVÁT A. O. 1939: Kitaibel Pál Baranyában. A Ciszterci Rend Nagy Lajos Gimnáziumának Évkönyve az 1938-39. iskolai évről. pp. 21–49.
- HUNYADI J. 1993: Ősi mesterség nyomában Cikón. *Annus néni és a székkötés*. Tolnai Népújítás 4. évfolyam, aug. 7. pp. 10.
- ILLÉS P.2003: „Vigasztalódj avval, hogy derék munkát végzel...” Pável Ágoston levelei Csaba Józsefnek (1935–1945). *Savaria – A Vas Megyei Múzeumok értesítője* (2002) 27: 249–260.
- IVÁNCICS N. 1958: Népi világítás a Zempléni hegyvidéken. *Ethnographia* 69: 409–423.
- JUHÁSZ A. 1997: Az ételkészítés helye. In: PALÁDI-KOVÁCS A. (főszerk.): *Magyar Néprajz* 4. Életmód. Budapest. pp.179.
- K. CSILLÉR K. 1981: Szalmapárna. Szalmazsák. In: ORTUTAY GY. (főszerk.) *Magyar Néprajzi Lexikon* 4: 543.
- KECSKÉS P. 1980: Lopó. In: ORTUTAY GY. *Magyar Néprajzi Lexikon* 3. p 466.
- KERECSENYI E. – KAPITÁNY O. 2001: 4. Tárgyak kéregből, fatörzsből, vesszőből és más növényi nyersanyagokból. In: KAPITÁNY O. – IMRÓ J. (szerk.) *Somogy Megye népművészete*. pp. 289–308.
- KERECSENYI E. 1970: Kéregedények a Thury György Múzeumban. *Ethnographia* 81: 545–555.
- KERECSENYI E. 1983: A muramenti horvátok története és anyagi kultúrája. *Zalai gyűjtemény*. 20. Zalaegerszeg. 372 p.
- KERECSENYI E. 1987: Az erdő szerepe a zalai parasztság XVIII–XIX. századi gazdálkodásában. A dél-dunántúli aprófalvak és szórványok település- és társadalomtörténete. *Zalai Gyűjtemény* 27: 295–304.
- KERNER A. 1863: A Duna-menti országok növényvilága. A magyar Alföld és a Bihar-hegység. In: OROSZI S. (szerk.) (2004): *Erdészettörténeti Közlemények* 62. OEE Erdészettörténeti Szakosztály. Budapest. pp. 26–120.
- KIRÁLY G. (szerk.) 2009: *Új Magyar Fűvészkönyv*
- KISS SZÉKELY Z. 2015: A természet kalendáriuma. *Népújítás* (Marosvásárhely) 67/130: 10.
- KOCS I. 2015: Bibó József (1843–1914) herbáriumi gyűjteménye a Székely Nemzeti Múzeumban. *Acta Siculica* (2014–2015) pp. 39–69.
- KOVÁCS L. 1969: Pásztorúzhelyek Erdélyben 1900 körül. *Népi kultúra – Népi társadalom* 23: 7–43.
- KOVÁTS M. 1845: *Növénybölcsesség a vagy háromnyelvű fejtő növénynév műszótár*. 472 p.
- KRUZSLITZ I. 2007: Az erdő adta javak a kalotaszegi Kiskapus gyűjtőgető gazdálkodásában. *Tisicum* 16: 115–119.
- LACKNER M. 1990: Adatok Bőde gyűjtőgető gazdálkodásához. In: HÁLA J. – HORVÁTH GY. (szerk.): *Néprajzi dolgozatok Bődéről – Liber Mamoralis – Barabás Jenő hetvenedik születésnapjára*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum. Szentendre. 176 p.
- LŐRINCZ J. 1987: „A szötehetségem nem olyan... (Egy kisközség cigányairól): http://epa.oszk.hu/00100/00143/00293/pdf/EPA00143_konyvtari_figyelo_1987_5_492-502.pdf (Megtekintés: 2020. 12.10.)
- MAGYAR CZIPÉSZ-ÚJSÁG 1893: Egy nagyon jó szer. *Magyar Czipész-újság*. II/18: 6.
- MAKARA GY. MIHÁLYI F. 1943: *Rovarok és betegségek*. A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat Könyvtára. Budapest. 396 p.
- MÁRKUS M. 1940: A magyar népi világítás. *Néprajzi Értesítő* 32/ 1–2: 87–126.
- MARKUS, M. 1941: Gyűjtőgetés a Csermosnya-völgyében. *Néprajzi értesítő* 33: 173–177.
- MARKUS, M. 1965: Táplálkozás. In: SZABADFALVI J. – VIGA GY. (szerk.) *Répáshuta: egy szlovák falu a Bükkben*. A miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi kiadványai 13: 199–228.
- MARKUS, M. 1979: A Kárpát-medence etnobotanikai problémái. In: ANTALL J. (szerk.): *Népi gyógyítás Magyarországon / Orvostörténeti Közlemények – Supplementum* 11-12: 113–123.

- MÁRTON J. 1892: Növénynevek a nép nyelvében. *Ethnographia* 3: 55–60.
- MÁRTON J. 1894: Növénynevek a nép nyelvében. *Ethnographia* 5: 37–38.
- MAUTONE, M. – DE MARTINO, L. – DE FEO, V. 2019: Ethnobotanical research in Cava de' Tirreni area, Southern Italy. *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 15 (1). DOI: 10.1186 / s13002-019-0330-3
- MELIUS P. 1507: Herbárium (újraközlés). In: PALLA Á. szerk. (1962): *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár közleményei* 23:5–251.
- MODOR V. 1971: Pillangósszénákat szennyező növények mikroszkópos vizsgálata. *Magyar Állatorvosok Lapja* 26: 593–600.
- MOLLAY E. 1983: Növénynevek Melius Herbáriumában. *Magyar Névtani Dolgozatok* 44. Budapest. 147 p.
- MOLNÁR Á. P. 2019: A Turjánvidék Natura 2000 terület déli részének tájtörténeti elemzése. Duna Ipoly Nemzeti Park Igazgatóság kiadása. 159 p. http://turjanvidek.hu/media/statikus/Turjanvidek_N2000_del_tajtortenet_MolnarAP_2019_final.pdf (Megtekintés: 2021.06.10.)
- MOLNÁR I. 1992: A csomakőrösi szörszita. *Néprajzi Értesítő* 74: 49–73.
- MOLNÁR V. A. 2013: Vadon élő növények felhasználása Magyarországon, Kitaibel Pál (1757-1817) útnaplói alapján. *Dunántúli Dolgozatok (A) Természettudományi sorozat* 13: 5–12.
- MOLNÁR Zs. – HOFFMANN K. 2012a: A hortobágyi pásztorok növény- és növényzetismerete I. Szikések, rétek, mocsarak és löszgyepek növényei, valamint az őshonos fásszárúak és erdei lágyszárúak. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 2011–2012.* pp. 7–28.
- MOLNÁR Zs. – HOFFMANN K. 2012b: A hortobágyi pásztorok növény- és növényzetismerete II. - A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 2011–2012. pp. 29–45.
- MOLNÁR Zs. 2011: A Hortobágyi pásztorok növényosztályozása, a vadon termő növények ismertsége és néven nevezettség. *Crisicum* 7: 153–207.
- MOLNÁR Zs.: 2013: Adatok a hortobágyi ehető vadnövények és más érdekesebb növényfelhasználások ismeretéhez. *Dunántúli Dolgozatok (A) Természettudományi Sorozat* 13: 77-82.
- MOTTI, R. – ANTIGNANI, V. – IDOLO, M. 2009: Traditional Plant Use in the Phlegraean Fields Regional Park (Campania, Southern Italy). Springer. DOI: 10.1007/s10745-009-9254-1
- N. NAGYVÁTHY J. 1830: *Magyar házi gazdasszony.* 260 p.
- NAGY R. 1942: Adatok a Baranya megyei Nagyvátynövényekkel kapcsolatos szokásaihoz és néphagyományaihoz. *Magyar Néprajz* 4: 268–308.
- NEDELICHEVA, A., DOGAN, Y., OBRATOV-PETKOVIĆ, D., PADURE I.M. 2009: The Traditional Use of Plants for Handicrafts in Southeastern Europe. Springer. DOI: <https://link.springer.com/article/10.1007/s10745-011-9432-9>
- NETFOLK.BLOG.HU: Borostyán köhögésre és mosásra. https://netfolk.blog.hu/2019/01/30/borostyan_kohogesre_es_mosasra (Megtekintés: 2021. június 30.)
- ORISKÓ I. 1942: Kötélkészítés hársfaháncsból. *Ethnographia* 53: 154–155.
- SALERNO, G., GUARRERA, P. M. and CANEVA, G.: 2005: Agricultural, domestic and handicraft folk uses of plants in the Tyrrhenian sector of Basilicata (Italy). *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 2005, 1:2.
- PALÁDI-KOVÁCS A. 1979: Fakéregedény. In: ORTUTAY Gy. (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 2: 19.
- PAPP I. 1993: Kunszentmártoni görög boltos hagyatéka 1795-ből. *Zounuk – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve* 8: 307–335.
- PAPP N. 2013: Etnobotanikai kutatások Erdélyben az 1960-as évektől napjainkig. In: BARNA G.– KÓTYUK E. – KERÉKES I.: *A test és a lélek Orvosai - Grynæus Tamás emlékkönyv. Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged.* pp. 32–54.
- PENAVIN O. 1973: „Lakodalom aggodalom” (Lakodalmi szokások a szlavóniai magyaroknál régen és most. *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei* V: 71–86.
- PÉNTÉK J. – SZABÓ A. 1985: *Ember és növényvilág. Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest,* 368 p.
- PESTI HÍRLAP 1883: Ricinus legyek ellen. 131: 13.
- PLANTARIUM.HU: Orvosi somkóró (*Melilotus officinalis*). Bognár János Növénytani fotóblogja. Megtekintés ideje: 2021. augusztus 2.
- RÁCZ J. 2010: Növénynevek enciklopédiája. *Az elnevezések eredete, a növények kultúrtörténete és élettani hatása.* 633 p.
- RÁCZ J. 2004: A soknevű sulyom, zsurló és csormolya. *Magyar Nyelvőr.* 128/1: 54–60.
- RÁCZ J. 2005: „Lapi lapi, cserelapi”. *Magyar Nyelvőr* 129/1: 117–120.
- RÁCZ J. 2010: Érdemes növénynevek VII. *Magyar Nyelvőr* 134: 492–497.
- REUTER C. 1976: Cserfakéreg bocskor. *Magyar Nyelvőr* 91: 479–484.
- SÁFRÁNY Zs. 1977: Baranyai tükrösök. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 19: 197–228.

- SAVO, V. – CANEVA, G. 2011: Domestic and handcraft folk uses of plants in the Amalfi coast (Southern Italy). - *Boll. Mus. Ist. Biol. Univ. Genova*, 73: 138.
- SINÁLY K.1939: A népi világítás és eszközei a Borsava völgyi ruszinoknál. *Néprajzi Értesítő* 31/ 2–4: 383–385.
- SOLYMOS E. 1984: A természeti környezet elemi felhasználásának emlékei. In: BARTH J. (szerk.): *Kecel története és néprajza*. Kecel. pp. 509–521.
- SULÁN B. 1949: Gyógynövények népi nevei a komárommegyei Martos község nyelvéből. *Magyar Nyelv* 45: 217–220.
- SURÁNYI D.1985: *Kerti növények regénye*. Budapest. 365 p.
- SZ. TÓTH J. 1999: Adatok a juhús tartósításához. In: KORKES Zs. (szerk.): *Kutatások Pest megyében. Tudományos konferencia II. (Pest Megyei Múzeumi Füzetek 5., Szentendre*. pp. 177–181.
- SZABADFALVY J. 2001: *Pásztorcsanakok Észak-Magyarországon*. Miskolc. 126 p.
- SZABADFALVY J.1963: Adatok a Zempléni hegyvidék népi világításához. *Ethnographia* 74: 261–263.
- SZABÓ L. 1999: Népi tapasztalatok növényi rovarriasztók használatáról. *Olaj, Szappan, Kozmetika* 48/6: 260–262.
- SZABÓ L. GY. – KÓCZIÁN G. 1984: A Sadler József által leírt növények gazdasági rendszerezése. *Agrártörténeti Szemle* 26/3–4: 507–532.
- SZINNYEI J. 1893: *Csutak címszó*. Magyar tájszótár 1. kötet. Hornyánszky Viktor kiadása. Budapest. pp. 372.
- SZINNYEI J. 1897-1901: *Magyar tájszótár*, 2. kötet. Hornyánszky Viktor kiadása. Budapest. 1095 p.
- SZOLNOK MEGYEI NÉPLAP 1958: *Tudja-e hogy...* Szolnok Megyei Néplap, 1958. január 8. 9/6: 5.
- SZTAVINOVSKY GY. – CZERÓCZKI A. – HENERÁRY L. 2007: *Dabas természeti értékei 4. - A turjánosok növényvilága, Füben fában...* Mesterprint Kft., Budapest. 141 p.
- SZÜCS S.1977: Csuba Ferenc és a ványai juhbehajtás. In: SZÜCS S. *Szemelvény a Régi magyar vízvilágból*. Budapest. pp. 203–210.
- TAKÁCS L. 1954: Egy új szalmakötlékészítő eszköz (verecseny). *Néprajzi Értesítő* 36: 7–24.
- TARISZNYÁS M. 1976: *A gyűjtőgető gazdálkodás hagyományai Gyergyóban*. Népismereti dolgozatok. pp. 25–33.
- ÚJ IFJÚSÁG 1958: Az éléskamra titkairól. *Új Ifjúság* VII. évf. november 18.: 10.
- UJVÁRY Z. 2002: *Gömöri magyar néphagyományok*. Herman Ottó Múzeum, Miskolc. 1035 p.
- VAJKAI A.1959: *Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza*. Akadémia Kiadó, Budapest. 398 p.
- VARGA F. 1916: Szappan pótlására alkalmas növények. *Természettudományi Közlöny* 48. évf., 641–642. füzet: 802–807.
- VARGA GY. 1975: Az érmelléki szőlőkultúra. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, 1974: 431–534.
- VESZELSZKI A. 1798: *A növényplánták országából való erdei és mezei gyűjtemény, vagy-is fa- és fűszeres könyv*. Pest, 459 p.
- VIGA Gy. 2004: *Tájak, ízek, ételek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében*. 162 p.
- VINCZE I.1960: Szőlőművelés és eszközei a borsodi hegyközben. *Néprajzi Közlemények* 5/3–4:15–144.
- VISKI K. 1933: *Világítás*. In: BÁTKY Zs. – GYÖRFFY I. – VISKI K.: *A magyarság tárgyi néprajza*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. pp. 299–301.
- VÖRÖS É. 2008: *A magyar gyógynövények neveinek történeti-etimológiai szótára*. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 85., Debrecen. 501 p.
- VÖRÖS K. 1991: *Pesti emberek 100 évvel ezelőtt*. *História* 5-6: 45–46.
- VÖRÖSS L. Zs. 1977: *Növényélet*. In: LOVÁSZ Gy. (szerk.): *Baranya megye természeti földrajza - Baranya monográfiai sorozat*. Pécs, 229–256.
- ZIMMERMANN Á. 1916: Szappanpótló növényi anyagok. *Természettudományi Közlöny* 48: 411–412.

Melléklet/Appendix: A forrásokban említett fajok és használati módjuk

Acer campestre L. / mezei juhar: ...*ha boroshordót, amelyik folyat, azzal bekenik, úgy áll, mint a vas* (VAJKAI 1959: 16.).

Aesculus hippocastanum L. / vadgesztenye: szappanpótló, a háború idején gyakorta használták vadgesztenyelisztet mosásra (SZOLNOK MEGYEI NÉPLAP 1958. 9/6: 5.). Napjainkban vegyszermentes és olcsó alternatíva a vadgesztenyével mosás (KOLLAROVICSNÉ ex verb. 2019, HORVÁT ex. litt. 2019, ABONYI ex. litt. 2019, DIVÁNY.HU).

Agrostis stolonifera L. / fehér tippan: az egyik sikárgyökérfaj, aminek gyökérzetét kefekészítéshez gyűjtötték. Finomabb, fekete „lőszőrkefe” készült belőle (SZTAVINOVSKY et al. 2007: 48.). ... *tippan gyökér, ez hosszú, fekete színű, a lőszőrhöz hasonló vékony gyökér, ebből ruhakéjét, partvist és cipőkéjét készítettünk* (SZTAVINOVSKY et al. 2007: 48., MOLNÁR 2019: 70.).

Aira caryophylla L. / pusztai lengefű: molyúzó (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531.).

Allium cepa L. / vöröshagyma: rozsdaletváltozásra, világos színű bőr és zsírfoltos ablaküveg tisztításra (ÚJ IFJÚSÁG 1958), sárga színű női cipők fényesítésére (CZINGEL 1995: 911.) használták.

Alnus glutinosa (L.) Gaertn. / mézgas éger: kéregbocskor készült belőle (REUTER 1976: 484.).

Althaea officinalis L. / orvosi ziliz: *párnakenő* (keményítő) készült gyökeréből; vízzel, liszttel főzték össze (PÉNTÉK – SZABÓ 1985, 163.).

Amaranthus albus L. / fehér dísznóparéj: *fél télen azzal fűtöttünk* (MOLNÁR – HOFFMANN 2012b: 39.).

Anagallis arvensis L. / mezei tikszem: Kézmosásra használták hajtasát (MATICSNÉ ex verb. 2020.).

Arctium lappa L. & *A. tomentosum* Mill. / közönséges bojtorján & pókhálás bojtorján: egérlyukba tették, betapasztották a lyukat (MOLNÁR 2013: 79., MOLNÁR – HOFFMANN 2012b: 33.), ráakadt az állatra, nem szerette (BURJÁN ex verb. 2021). Hús csomagolására használták a levelét (SZ. TÓTH 1999: 179.).

Aristolochia clematitis L. / farkasalma: *Bóhák ellen... ágy alá, hogy attú megdöglik* (SULÁN 1949: 218.), tyúktetű- és bolhairtó (MOLNÁR – HOFFMANN 2012b: 34.).

Artemisia abrotanum L. / istenfű, ürömcserje: szagos kerti virág; szekrényillatosító, zsoldáros könyvbé jóillatú *gyelnek* (jelnek); temetéskor magukkal viszik, hogy ne érezzék a halott szagát (NAGY 1942: 285.).

Artemisia santonicum L. / sziki üröm: bundába bolha ellen (MOLNÁR – HOFFMANN 2012a: 10.)

Artemisia scoparia Waldst. & Kitam. / seprűüröm: bolhaűző (bolhaseprű készül belőle) (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531.).

Artemisia sp. / üröm: bolha és poloska ellen (N. NAGYVÁTHY 1830: 255, 256.).

Artemisia vulgaris L. / fekete üröm: a virágos növény bolhaűző ágy alá téve (GUB 1993: 97.). Ürömtapló készült a kóróból, levelekből (VESZELSZKI 1798: 71., GRYNAEUS 1964: 93–94.). A kóró *meleg tüzes hamvát a tenyerek között, az előre megdörzsöltetett fekete üröm levelei közébe tészik, és ismét azon módra dörzsölik a két tenyér között, míg a levelek úgy össze nem mennek, mint egy sodrott szősz vagy fonál* (CSAPÓ 1775: 300.). *Kálvinista tapló*: bolyhos bugájából, összemorzolt szárából szikrafógó (GUNDA 2001: 32.).

Artemisia absinthium L. / fehér üröm: kálvinista tapló - szikrafógó a bolyhos bugájából, összemorzolt szárából (GUNDA 2001: 32.).

Bassia scoparia (L.) A.J.Scott / kerti seprűfű: poloskaűző (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531.).

Beta vulgaris L. convar. *crassa* Mausf. / takarmányrépa (marharépa)¹² répagyökérből (kis mélyedést vájtak bele) mécses készült (IVANCICS 1958: 417.).

Betula pendula Roth / bibircses nyír: fákyát faragnak belőle, *megszáritván gyertya helyett élnek vele* (VESZELSZKI 1798, 96.). A sodrott nyírfahéjnak szurokkal és viasszal való átitatásával készült a legősibb gyertya; Magyarországon is készítették (MÁRKUS 1940: 110, 118.).

Bolboschoenus maritimus (L.) Palla / zsióka: fűtésre (MOLNÁR – HOFFMANN 2012a: 19.).

Bothriochloa ischaemum (L.) Keng / fenyérfű: kéfét készítették gyökeréből (GUNDA 1988a: 181., DORNER 1944: 109., CZOBOR 1932: 483., LACKNER 1990: 186.).

¹²Ld. a 11.lábjegyzetet!

Brassica oleracea L. convar. *capitata* /L./ Alef. var. *sabauda* L. / kelkáposzta (olasz káposzta): *Az összecsavart kelleveleket átszűrt hamuba mártjuk, ...cinedényeket, korsókat, tányérokat, kitűnően tisztít* (ÚJ IFJÚSÁG 1958).

Bryophyta spp. / moha: Tömítésre használták pinceajtók, istállóajtók repedéseinek betömésénél. Kutakban meghagyták, *mert sok szemetet és port fogott fel..., a kutak falát megfogta, nem engedte beomlani* (LACKNER 1990: 185.). A kutak és a kerítések kövei közé mohát telepítettek, beszötte, összefogta a köveket, élővé tette. *Ezelőtt olyan dísz vót ez a faluban...* (E. FEHÉR J. 1975: 282). Mohából ólakban használt kis székeket is csináltak (BENCsik 1973: 123.).

Cannabis sativa L. /kender: féregűző. *A' Lovakat ha a' zöld kendernek leveleivel megtörölgetik, semminémű fereg réájok nem száll* (CSAPÓ 1775: 166., SZABÓ 1999: 261.). Kötél is készült belőle, kötélverő mesterek által (BÉKÉSI 2004: 447.).

Carex melanostachya M.Bieb. ex Willd. & *C. acutiformis* Ehrh / bókoló sás & mocsári sás: kötözésre, csutkakötőni (MOLNÁR – HOFFMANN 2012a: 19.).

Carex spp. / sásfajok (csáté): kötelet fontak belőle kévekötéshez (VARGA GY. 1975: 497.) szőlőt kötöztek vele (VINCZE 1960: 136.). *A kötelet a termés szalmájából fonom, legfeljebb a rövidebb szalmájú árpánál használunk csátét. Hogy mi az? Itt a patak mellett növő vastaglevelű fű* (ÉSZAK-MAGYARORSZÁG 1980: 36/193, 6.), *...levelit csutkakötőni használtuk* (MOLNÁR 2013: 79.). Zsombékoló fajokból zsombékszék, ülőke készült (NM 132483, HOFER 1956: NM F 128702, BENCsik 1973: 123., VÖRÖSS 1970: 254.)

Castanea sativa Mill. / szelídgesztenye: a friss avart toll helyett párnába tették (GUNDA B. 1979., BURJÁN ex verb. 2021).

Centaurea sp. / imolafaj: *Párnakenő*¹³ (KISS SZÉKELY 2015: 10.).

Centaureum erythraea Rafn / kis ezerjófű: Főzet tetűűző (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531.).

Chenopodium hybridum L. / pokolvar libatop (*vajas fű*): *Az új tejes fazekakat forrázzák ki a főzetével* (MÁRTON 1892: 60.).¹⁴

Chrysopogon gryllus (L.) Trin / élesmosófű (*sikárfű*): súrolóeszköznek és kefekötésre gyűjtötték gyökerét (SZTAVINOVSKY et al. 2007: 47-48.), *... a gyökereit kihűzták, s a héjától megtisztították. A sárga, fás gyökereket csomóba kötözve árulták. Hosszú gyökérszálai ugyanakkor fonásra, kötélnek, kefének is felhasználhatók. Faedényeket mosogattak vele* (RÁCZ 2004: 56.). Vándor gyökérsok is ásták gyökereit, abból fonadékot, kefét készítettek (GUNDA 1988a: 181., BÁLINT 1976: 334.). *...a gyökereit a törékenységet csökkentése céljából megfőzik és így puhított állapotban kefékké kötik. Gyártanak nyeles és nyél nélküli súrolókeféket, újabban pedig nagy mennyiségű szobaseprőt* (FODOR 2014: 445).

Cichorium intybus L. / mezei katáng: kórója fűteni, kalácsütéshez (MOLNÁR – HOFFMANN 2012b: 34.)

Clematis vitalba L. / erdei iszalag: indáit kötözésre használják (LACKNER 1990: 183.); gúzs a legelő jószág lábára, szájkosár a marha szájára, kévéket kötötték vele; éveken át szolgált, mint szárítókötél; fontak belőle (KERECSENYI 1983: 153., 229., 231., RÉGER 1950: NM F 99902, PÉNTEK – SZABÓ 1985: 162.). *Sikó. ... megszáradt ágairól a héjat, lehántják, csomókba összekötik, s mint súrolóeszközt a kereskedésben árulják* (MÁRTON 1894: 38., BEKE 1935a: 385.); kosárkötésre használják (VAJKAI 1959: 17.); alkalmi kéregedényeket kötöttek vele össze (E. FEHÉR 1975: 284.).

Conium maculatum L. / foltos bürök: a földre szórt bürök a patkányokat elriasztja (GUB 1993: 7.).

Cucurbita maxima Duchesne / sütőtök (*marhatök*): Faragott lámpás készült belőle *ijesztgetésre* (IVANCSICS 1958, 420.). Napsapkaként használhatták leveleit (BURJÁN ex verb. 2021).

Cydonia oblonga Mill. / birs: illatosításra tették a ruhák közé (ZINGEL 1995: 914.).

Cynoglossum officinale L. / közönséges ebnyelvfű: *... szagos, a férgeseket, rovarokat riasztja* (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984, 531.). Patkányirtófű. *Ezen növényt, mert erősszagú, a patkányok elűzésére használják. Ahol a patkányok fészkelnek, egy-egy csomó ilyen erős (egér) szagú fűvet tesznek, s ennek szagától a patkányok elmennek, mert ki nem állhatják* (MÁRTON 1892: 97).

¹³A *párnakenő* itt tájnév. A *párnakenő* fajokat keményítőként használták.

¹⁴Ld. a 3. lábjegyzetet!

Datura stramonium L. / csattanó maszlag: kopasz kutyafület, lovat kenték vele légy ellen, légyirtó (MOLNÁR – HOFFMANN 2012b: 37.).

Daucus carota L. / vadmurok /sárgarépa: Az új hordót használat előtt először vadsárgarépával, majd törkölyvel forrázták ki (VAJKAI 1959: 17.).

Dipsacus laciniatus L. / héjakút mácsonya: a méhészek a kas szájához helyezik tüskés virágzatát, hogy a herék ne mehessenek be (PÉNTÉK – SZABÓ 1985: 163.).

Elymus repens (L.) Gould / közönséges tarackbúza: ... a gyökerét és hosszú tarackjait ősszel a szántóföldekről kiboronálják Némely gazda haza is visz belőle, hogy legyen az asszonyoknak, mivel mosogasson, sírolgasson. Ez a perjemosogató (Kocs 2015: 63), pörge-sikó: tarackfűből való síroló csutak (BEKE 1935a: 386., SZINNYEI 1897-1901: 207., BÁTKY 1938: 210.).

Equisetum arvense L. / mezei zsurló (sullófű, kannasulló, üvegmosó, tálmosó fű, sikálófű, cinsikó): ... edényeket mosnak vele (CSAPÓ 1775: 205., BEKE 1935a: 385.) ... faedényeket szokták mosni vele. Avval fenték (sírolták) az edényt, úgy levitt róla minden mocskot (BABAI et al. 2014: 58.). ... önedények fényesítésére, edények sírolására, tisztítására kiválóan alkalmas (RÁ CZ 2004: 56.). Figyelmet érdemel a zsurló kerti ültetése is. Régebben edénysírolásra használták (GUNDA 1988b: 474.). Sírolásra szedik, de a legtöbb asszony saját házi kertjébe is ülteti (MARKUS 1979: 119.).

Eupatorium cannabinum L. / ligeti sédkender: Rüh ellen levével kentek, takarmányát féreg ellen adták lónak, marhának (CSAPÓ 1775: 136., SZABÓ 1999: 261.).

Euphorbia sp. / kutyatejfaj: Főzetét poloskairásra használták (GUB 1993: 7.).

Fagus sylvatica L. / közönséges bükk: magjának olaját mécesben és bőrfélék kenésére ápolószerként használták (HEGYI 1978: 175.). Világító olaj (KERECSENYI 1983: 229.).

Frangula alnus Mill. / kutyabenge: régebb a lehántott kérgéből tintát készítettek (GUB 1993: 101.).

Gypsophila muralis L. / mezei fátyolvirág: kézmosásra: mostuk a kezünket; a dohányzást levitte; (MOLNÁR – HOFFMANN 2012a: 11.), kezibe dörzsöli; megvizetük, dörzsöltük a kezünket, úgy fogtunk neki enni, habzik', összedörzsölve habzik (MOLNÁR 2013: 80., MOLNÁR – HOFFMANN 2012a: 11.)

Gypsophila paniculata L. / buglyos fátyolvirág: a magyar szappangyökér (Augusztin 1913: 1632.; VARGA 1916: 804.). A szappangyökérről meselték: *kelmék nem mennek úgy össze, mint mikor szappannal mossuk őket. A gyapjúmosásnál is sokszor veszik igénybe a szappangyökert* (ZIMMERMANN 1916: 411., 412.).

Hedera helix L. / borostyán: a borostyánvíz igen alkalmas fekete vagy sötétkéék gyapjúholmik mosására és öblítésére (ÚJ IFJÚSÁG 1958). *A borostyán leveléből mindenszentekre koszorút kötnek. Belőle készült a régi horvátok karácsonyfája* (KERECSENYI 1983: 230.).

Helianthus annuus L. / napraforgó: Gyertyaöntéshez használták belül kitisztított napraforgószárat (SZABADFALVY 1963: 261.).

Helianthus tuberosus L. / csicsóka: párnakenő, keményítéshez, ... szárának főzetét alkalmazták (PÉNTÉK – SZABÓ 1985: 163.).

Heliotropium europaeum L. / európai kunkor: *A' Hangyák mind elvesznek, ha fészkekre rakják ez füvet, és a' lyukátskák abban véle bédugattatnak* (CSAPÓ 1775: 199., SZABÓ 1999: 261.).

Helleborus sp. / hunyorfaj: *Tetveket megöl a' gyökérnek pora* (CSAPÓ 1775: 136., SZABÓ 1999: 261.).

Hyssopus officinalis L. / kerti izsóp: szekrényt illatosítják vele, ... *zsoltáros könyvükbe is ilyen jóillatú növényt tesznek gyelnek* (jelnek). Temetéskor viszik magukkal, *hogy ne érezzék a halott szagát* (NAGY 1942: 285.). Bolha ellen ajánlja N. NAGYVÁTHY (1830: 256.).

Inula helenium L. / örménygyökér¹⁵: Szűnyogriasztó. *Ez gyökér füsttől a szűnyogok mind kitakaródnak a házból* (CSAPÓ 1775: 211., SZABÓ 1999: 261.).

Juglans regia L. / királydió: A káposztás hordót diófalevél főzetével forrázták ki, vagy száraz diólevelet forráztak le a hordóban és azzal áztatták (UJVÁRY 2002: 979.). *Szoktak bolha ellen diófalevelet is helyezni el az ágyba* (NAGY 1942: 285.). KOMLÓSSY (ex litt. 2021) a 60-as években nagymamájánál látta a módszert, SZÉLL (ex litt. 2021) pedig a nagymamájától hallotta 30 éve, így *macskakuckóban* próbálta ki. KOVÁCS (ex litt. 2021) a tyúkalomba teszi a diólevelet. MATICSNÉ (ex verb. 2020) édesapja idegen helyen diólevelet tett lepedője alá bőven, és eltűntek az ágyból a bolhák.

¹⁵Magyarországon védett faj, de gyógyászati célra termesztik is.

Juniperus communis L. / közönséges boróka: Illatosítás. *Néhol szoba füstölőül is használják* (MÁRTON 1892, 56–57.). *Ha valaki valamilyen bajban, betegségben hal meg, szobája nehéz szagát ennek a bogójával füstölik ki. Szemenként is rágják, jó szagú lesz az ember szája tőle* (HEGYI 1978: 174.). ... *magjával füstölik a poloskát* (VAJKAI 1959: 17.).

Lagenaria siceraria - (Molina.) Standl./ lopótök: ebből készített szívóeszközzel, borlopóval ... *adnak kóstolót a hordóból, szívják a bort kisebb borivó edényekbe* (KECSKÉS 1980). ...*a földeken dolgozó emberek is — cserépkorsó híján — lopótökben tartották az ivóvizet* (SURÁNYI 1985: 212.), ...*vizet, pálinkát tartanak bennük* (BÁTKY 1906: 99.), manapság ritka már a használata.

Lamium purpureum L./ piros árvacsalán: moly- és poloskaüző (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531.).

Laurus nobilis L. / nemes babér: *terméséből készült főzet rüh ellen jó rovarüző és riasztó* (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531.).

Lavandula angustifolia Mill. / francia levendula: *Moly nem közelit oda a' hova ez a' fű tétetik.* (CSAPÓ 1775, 158.), a szekrényből elűzi a férgek (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531.). *Moly ellen a ruhásszekrénybe... egyúttal illatossá is teszi a ruhákat.* Az öregasszonyok szoltáros könyvükbe is ilyen jó illatú növényt tesznek jelnék. Temetéskor viszik magukkal, hogy ne érezzék a halott szagát (NAGY 1942: 285.). N. NAGYVÁTHY (1830: 255.) *büdösférges* (poloskák) ellen ajánlja.

Levisticum officinale W.D.J.Koch / lestyán: ... *régebb a szarvasmarhát légycsipés ellen a levelével besúrolták* (GUB 1993: 105.).

Ligustrum vulgare L. / vesszős fagyal: a virágzó hajtás illatosító (KITAIBEL IN MOLNÁR V. 2013: 7.). érett terméséből tinta készült: ... *megfőzték a fekete levéllel irtak* (E. FEHÉR J. 1975, 282.).

Linum usitatissimum L. / házi len: kötél (is) készült lenkóróból (A PALLAS NAGYLEXIKONA 10: 945.)

Loranthus europaeus Jacq./ sárga fagyöngy: ragasztó készült a termésből; ilyen ragasztóval ragasztották a kitört ablakszem helyére a disznóhólyagot, ezzel készítették a bolygólámpát (LACKNER 1990: 18.). Enyvet is csinálnak belőle (VAJKAI 1959: 17.). *Bogarak* (legyek) fogására is használták (DÖMÖTÖR 1951: 430.). A bogyót egy rossz lábasban megfőzték, rákenték egy papírra (E. FEHÉR 1975: 282.) vagy vesszőre tekerték (RÉGER 1950: NM F 99746), és ezt használták légyfogónak, *a gyáraknak adták el enyvkészítés céljaira* (DÖMÖTÖR 1951: 430.). Madárfogó enyv készült terméséből (ILLÉS 2003: 273., KERECSENYI 1987: 302., E. FEHÉR 1975: 282., DÖMÖTÖR 1951: 429., MAKARA – MIHÁLYI 1943: 331.).

Luffa cylindrica (L.) M.Roem. / szivacsök, *luffatök*: Napjainkban olykor kiskerti termesztésbe is vont növény, aminek terméséből alternatív mosogatószivacs készül; árusítják is.

Lycopodium clavatum L. / kacsos korpafű (*serkefű*): A disznó tetvessége esetén a növényt az ölba tették (GUB 1993: 102.).

Lysimachia nummularia L./ pénzlevelű lizinka: olajjal felöntve zsiszik- és gabonaféregűző (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531.).

Lythrum salicaria L. / vesszős füzény: *Ez füveknek fűsti a legyeket a' házból kiűzi* (CSAPÓ 1775: 101., SZABÓ 1999: 261.).

Marrubium sp. / pemetefű: kemeceseprű, kemence pemete. A növényt kemencetisztításra használták (VÖRÖS 2008: 326.).

Melilotus sp. (L.) Pall. / somkóró¹⁶: *A falusi ember nagy gondot fordított taplójára. A bükkfataplót somkóró... virágjával illatosították* (GUNDA 1988a: 178.).

Melittis melissophyllum L. / nagyvirágú méhfű: *A méhészek ... ezzel vagy fodormentával dörzsölik be a kast, illetve a növény vizes oldatával bepreckelik, hogy a herék ne mehessenek be* (PÉNTEK – SZABÓ 1985: 163.).

Mentha longifolia (L.) L. / lómenta (méhészfű): BOHÁR ERVIN (ex verb. 2021.) gyerekkorában a roma lókupeceknél figyelte meg, hogy lómentás bedörzsöléssel fedték el az illatokat, amikor egy csikót el akartak fogadtatni egy másik szoptatós kancával. Méhészfűnek is hívták, mert a méhek anyásításánál is a használták, szintén az új anya elfogadása miatt, annak szagát fedték el (BOHÁR ex verb. 2021.).

¹⁶ Ld. az 5. lábjegyzetet!

Mentha pulegium L. & *M. arvensis* L. & *M. aquatica* L. / csombormenta & mezei menta & vízi menta: bolha- és zsizsikűző, riasztó (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531.), bundába tették (MOLNÁR – HOFFMANN 2012a: 15.). Csombormenta *összevagdaltatván, szaga által a' bolhákat megöli* (KOVÁTS 1845: 371.)

Mentha x piperita L. / fodormenta: a méhkast dörzsölik be vele, illetve a növény vizes oldatával *bepreceklik, hogy a herék ne mehessenek be* (PÉNTEK – SZABÓ 1985: 163.).

Morus alba L. / fehér eper: ... gyökerét varráásra használták fel. A kisebb gyökereket vékonyra elhasogat-ták... Használat előtt fővő vízbe tették, így lágyították meg. Az így megforrázott gyökérfonál nem tört. Bocskort varrtak vele, vagy a terményes zsák száját kötötték el a gyökérrel. Pálinkás üveget is ezzel fonták be. A bocs-korvarráshoz előkészített gyökeret egyik végén meghegyezték (BENCsik 1973: 117.).

Nepeta cataria L. / illatos macskamenta (mэфű): *rajzaskor a méhész a kezét és kaptárt a növényvel besúrolja, hogy a méheket könnyebben be lehessen fogni* (GUB 1993: 98.).

Nicotiana tabacum L. / közönséges dohány: *molyirtónak szoktak dohánylevelet is használni*. (NAGY 1942: 285.). Rüh elleni szer (CSAPÓ 1775: 76., SZABÓ 1999: 261.). N. NAGYVÁTHY (1830: 255.) dohánylevél füstöt is ajánl poloskák ellen.

Nymphaea alba L. / fehér tündérrózsza¹⁷: Napsapkaként használhatták leveleit (BURJÁN ex verb. 2021).

Ocimum basilicum L. / bazsalikom: *ruha közé teszik illatszert gyanánt* (HOLLÓS 1919: 192.), *a parfümöt helyettesíti népiúknél* (HOLLÓS 1919: 193), szekrényt illatosítják vele (NAGY 1942: 285, DIVALD ex litt. 2021). zsolttáros könyvben illatos jel; temetéskor a halott szagát elfedi (NAGY 1942: 285.), a halottsházba is tesznek (DIVALD ex litt. 2021).

Ononis spinosa L. / tövises iglice: fűtésre (MOLNÁR – HOFFMANN 2012a: 22.).

Origanum majorana L. / majoránna: szekrényillatosító, zsolttároskönyvben jel, temetéskor a halott szaga ellen (NAGY 1942: 285.).

Orobancha alba Stephan ex Willd., *Orobancha arenaria* Borkh., *Orobancha ramosa* L. / kakukkfű vajvirág, homoki vajvirág, dohányfójtó vajvirág (vajfű, köcsögfű): *aki a tejet vajfűre feji, annak több vaja lesz* (MOLLAY 1983: 86.); *a vele kifőzött köcsögben a tej nem savanyodik meg* (HOLLÓS 1896: 92.). *a tejes köcsögöket ... köcsögfűnek a főzetével forrázták* (BORZSÁK 1941: 218.).

Oryza sativa L. / rizs: főzözvét ruhanemű keményítésére használták (CZINGEL 1995: 911.).

Panicum miliaceum L. / természetett köles: a köleshéj páratöltelék (FEJÉR MEGYEI HÍRLAP 53/ 217, 6.).

Parietaria officinalis L. / közönséges falgyom (fődi szappan, üvegfű): *a nép itt-ott mos vele* (BORBÁS 1894: 71.). *Az üvegfű nevet méltán viseli: az üvegek igen fainon megtisztulnak tőle* (VESZELSZKI 1798: 339., BORBÁS 1894: 71.).

Peelargonium sp. / muskátli: bolha ellen muskátli (N. NAGYVÁTHY 1830: 256.).

Persicaria hydropiper (L.) Delarbre / borsos keserűfű: *balhákat elúzi, ki párnája alá teszi ezeket, ezt magam is haszonnal próbáltam. A' Lovakat a' Féreg meg-nem lepik, ha ezen fűnek friss levélvel azok kenetettnek; A' Húst takarják bé ez fűvel, és semmi féreg hozzá nem közelit* (CSAPÓ 1775: 27.; SZABÓ 1999: 260.).

Persicaria lapathifolia (L.) Delarbre / lapulevelű keserűfű: *régebb légycsípés ellen a szarvasmarhát ... besúrolták vele* (GUB 1993: 99.).

Persicaria mitis (Schränk.) Holub / szelíd keserűfű (*bohagaz, paprikafű*): *bolhát és a molyt irtani... ágyi ruha közé bohagazt vagy más néven paprikagazt tesznek* (NAGY 1942: 285.).

Petasites hybridus (L.) G.Gaertn., B.Mey. & Scherb. / közönséges acsalapu: ...*hatalmas leveleit jól ismerik a nyári túrázók. Hiszen magam is nemegyszer használtam ezeket nap ellen, illetve esernyő gyanánt* (HALASY 1960). A levelekből a gyerekek napernyőt vagy esernyőt készítenek (RÁCZ 2005: 119.).

Phragmites australis (Cav.) Trin. ex Steud. / nád: *A nyulak rácsárlása ellen náddal kötötték be a gyümölcs-fák törzsét* (PÉNTEK – SZABÓ 1985: 162). Tűzelésnél használt tűzfűvő a szárából (JUHÁSZ 1997). Primitív világitási mód a nádcsóva égetése, mely legtovább a szigonyos halászok körében maradt fenn (MÁRKUS 1940: 123.). *Tutajos és Matula* száraz náddal és homokkal *csutakolja a táblát* (az asztallapot) a Tüskevárban (FEKETE 1962: 107).

¹⁷Magyarországon védett faj.

Picea abies (L.) H.Karst. & *Pinus* spp. & *Abies alba* Mill. / fenyőfajok: Szappanfőzések tettek ... a lúgba nyers fenyőgyantát - macskamizet- hogy a szappan habzóságát növeljék ... szemre adagolták bele (HEGYI 1961: 283., GAZDA 1980: 34). Pincében, szabadban, kamrában, istállóban világitanak vele (BÖDEI 1943: 94.). A szurkot fa- és pléhedények réseinek betömésére (TARISZNYÁS 1976: 27.); frissen fogott halat fenyőág közé teszik, egy-egy ágacskát húznak a hal hasába is, a fenyő gyenge, kellemes aromát is ad az így frissen tartott halnak (FODOR 1986, 537.). Hamuját jónak tartották hamulúg készítéséhez (CZINGEL 1995: 916.).

Pimpinella anisum L. / ánizs: a galambokat tartó gazdák a galambdúcokba helyezték tetvek, férgek ellen (GÁYER 2018: 55.).

Poa angustifolia L. / keskenylevelű perje (tippanfű): ...meszelőt, seprűt csinálnak belőle, tippanmeszelőt (DANKÓ 2003: 313., SZÜCS 1977: 203–210., DANKÓ 1956: 222–235., BAKÓ 1992: 41., LŐRINCZ 1987: 502., MOLNÁR – HOFFMANN 2012a: 20.). A tippant Szabó Sándorné falusi asszony szerint (sz. 1870) Tiszaigaron az 1920-as évek elején kezdtek meszelésre használni (BAKÓ 1954: 240.). A szálás perjéből ... csinálták a meszelőt (MOLNÁR 2013, 80.), meszelőtippant (MOLNÁR 2011: 196.). A tippanmeszelőt a cigányok árusították. Az ohati erdőben gyűjtötték az erdei tippant (BENCsik 1982: 417.). ...sűrűbb, mint a sörtemeszelő, ezért nem hagy csíkot a falon.... bárki ingyen hozzájuthat, ha van kedve vele bajlódni. Legtöbben azonban a cigányasszonyoktól vették, akik hivatásszerűen ennek elkészítésével foglalkozva, aránylag olcsón árulták (BAKÓ 1992: 73.). Asszonyaik ... eljártak a faluba meszelni, tapasztani, sarolni, és ők árulták az igari meszelőt, a tippant (DUPCSIK 2009).

Polypodium vulgare L. / édesgyökerű páfrány (tetűfű): a szobában elszórva, a ruhák közé dugdosva a tetű és bolha elűzésére szolgál (SZABÓ 1999: 261.).

Populus alba L. / fehér nyár: rügyének nedve a bajuszpedró egyik alapanyaga (SÁFRÁNY 1977: 197.); rügyei illatosítók is (HALMAI 1962: 316.).

Populus nigra L. / fekete nyár: rügyének nedve a bajuszpedró egyik alapanyaga (SÁFRÁNY 1977: 197.); kenőcsök, hajolajok készítésére (HALMAI 1962: 316.).

Prunus avium (L.) L. / cseresznye: hogy a szobában jó illat legyen cserösnymagot égetnek parázsra téve NAGY 1942: 285.). Magja melegítő párna és pámatöltelék (SÁRKÖZI ex verb. 2021, DÉNES ined. 2000).

Prunus cerasus L. / meggy: a meggyfa mézgája ragasztó volt (BURJÁN ex verb. 2021).

Prunus persica (L.) Batsch: őszi barack: baratzkfa magjának héjjából, ha szénnel égetnek, jó fekete ténát lehet belőle tsinálni (VESZELSZKI A. 1798: 343.).

Quercus cerris L. & *Quercus* sp. / csertölgy & tölgyfaj: kéregbocskor (REUTER C.1976: 480.) és ivóedény készült kérgéből (SZABADFALVY J. 2001: 14.). Hamuja jó hamulúghoz (CZINGEL 1995: 916.).

Reseda odorata L. / illatos rezeda¹⁸: a parasztkertek faja volt (RÁCZ 2010: 478.). Vele a szekrényüket illatosították, zsoldáros könyvbe került jelnek, temetésekön szagolgatták, hogy ne érezzék a halott szagát (NAGY 1942: 285.; BURJÁN é. n. 1-2.).

Ricinus communis L. / ricinus: legyek elleni szer (BURJÁN ex verb. 2021, PESTI HÍRLAP 1883).

Robinia pseudoacacia L. / fehér akác: gyökerét varrásra használták fel, hasonlóképp, mint a *Morus alba* gyökerét (BENCsik 1973: 117.). A terménytárolásra használt fakérgét állítólag varrták az akácfa belső háncsával (KERECSENYI 1983: 231.). Az akácfa hamuja adta a legerősebb lúgot, és úgy tartották, hogy a "szép kék színű" hamuja széppé teszi a vásznat (CZINGEL 1995: 916.).

Rosmarinus officinalis L. / rozmaryng: illatosították a szekrényüket, jel a zsoldáros könyvben, temetésen szagolgatták (NAGY 1942: 285.).

Rumex acetosa L. & *Rumex* sp, mezei sóska (sóska, lósóska, sóslórum, lósóska): a' fejer ruhából a' ténát kivészik a' levelek, ha azokat a' ruhákhoz dörölik, és azután a' fejer ruhákat kimossák (CSAPÓ 1775: 266.). Vörösréz, ezüstöt és alumíniumot tisztít. A sóskaviz alkalmas még tinta- és rozsdafoltok eltüntetésére is (ÚJ IRJÁSÁG 1958). A metszésre érzékenyebb gyümölcsfák sebét sóskával dörzölték be, majd ha az megszáradt oltóviasszal kenték le (ÁRVAY 1889).

Rumex patientia L. / paréjlórom: gyökerével háziszappant lehet rózsaszínre színezni (KIS ex litt. 2020). Korója begyűjtásra (KARDOS ex litt. 2022).

¹⁸Ld. a 4. lábjegyzetet!

Ruscus aculeatus L. / szúrós csodabogyó (egértövis): kéménytisztító fű..., de ha felfüggeszted a házban, a Puptenevért, Egereket kiüzi (MELIUS 1578: 106-107., VÖRÖS 2008: 467.).

Salix caprea L. / kecskefűz (rakotya, bibafa): Kéregedény és sórtartó készült a kéregből (KERECSENYI 1970: 549., KERECSENYI – KAPITÁNY 2001: 291.).

Salix spp. / fűzfajok: szőlőkötözésre használták a fűzfavesszőt, elsősorban a kosárfonó fűzet (*S. viminalis*) és a mandulalevelű fűzet (*S. triandra*) (PÉNTEK – SZABÓ 1985: 162.).

Salvia nemorosa L. ligeti zsálya: dongókast bekentük, megállt benne a dongó (méh) (MOLNÁR – HOFFMANN 2012a: 24.). Kesernyész illatával sokfelé bolhaűzésre alkalmazzák, tájnyelvi adatok szerint a patkányt is zavarja a szaga (RÁCZ 2010: 134.).

Salvia sp. / zsálya: bolha és poloska ellen ajánlja N. NAGYVÁTHY (1830: 255., 256.).

Sambucus ebulus L. / földi bodza: nyersen szétszórva poloskaűző, egerűző, a galambok tetveit is elűzi (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531., N. NAGYVÁTHY 1830: 255.).

Sambucus nigra L. / fekete bodza: Tinta készült összenyomkodott terméséből (BENCSIK 1973: 119.). Gallyai vakondtúrásba téve vakondűzők; levélfüzetet elűzi a legyeket, bolhákat, zszsíkkeit (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531.). Gyertyaöntéshez a bodzafa ágat kettéhasították, kiszedték a belét, majd az újra összeillesztett ágba kanócot tettek és beleöntötték a folyékony viaszt (SZABADFALVY 1963: 261.).

Sapindus mukorossi Gaertn. / mosódió: Napjainkban népszerű alternatív mosószer

Saponaria officinalis L. / orvosi szappanfű (vörös szappangyökér): Ruhákat, Posztokat és Gyapjat, ha mosásuk ez füvei belőlök minden szennyet es motkot ki-vészen (CSAPÓ 1775: 246.). A kintjáró emberek kezüket tisztították vele. Ha tenyerük közt szédörzsölték, úgy habzott, mint a szappan (SOLYMOS 1984: 510.). Selyem, gyapjú és kényesebb szövetek sajtáságos szép, élénk fényt kapnak anélkül, hogy színükben vagy minőségükben a legcsekélyebb kopás vagy más változás állana be (VARGA 1916: 804.). Finom anyagokat, finom fehérműt mostak szappanfűvel (MATICSNÉ ex verb. 2020). Selyem- és más kényesebb szövet mosására, valamint ezüst és arany tisztítására használják (A PALLAS NAGYLEXIKONA, 15: 422.). A vörös szappangyökér kevésbé értékes (DARVAS – MAGYARY-KOSSA 1925: 75.), sohasem nő vastagra, csekélyebb értékű (ZIMMERMANN 1916: 412.). A mezitláb járó gyerek mostak lábát szappanfű virággal, ha templomba mentek (FETYKÓ 2021 ex litt., nagymamája, Vajda B. Katalin elbeszélése nyomán). HAJNAL (ex litt. 2021): a szappanfű virágos hajtásával és homokkal mosogattuk a 60 as években az iskolában az üvegvázakat.

Satureja hortensis L. / borsfű: A templomban az imádságos könyvükbe tett illatos füveket, köztük a borsfüvet szagolgatták, hogy el ne szunyadjanak /ugyanis az ördög feljegyzi az elszunyadókat nevét/ (BURJÁN é. n. 1-2.).

Schoenoplectus lacustris (L.) Palla / tavi káka: ... sok célra használták: háztetőnek; zöden gyufaszálat végignyomni a szárában, kijön a fehér, azt szét kell húzni, kalap mellé dísz (MOLNÁR 2013: 79.).

Solanum lycopersicum L. / paradicsom: ... leveles szárát poloska ellen a bútor közé tették (GUB 1993: 105.). Egész különleges tulajdonsága van, amivel Segítségyünk lehet. Sokszor ugyanis nem tudjuk megállapítani szivarog-e a gáz vagy sem. Ha paradicsomot helyezünk a gyanított helyre, ahonnan a gáz szivarog, a paradicsom azonnal megváltoztatja a színét (ÚJ IFJÚSÁG 1958).

Solanum tuberosum L. / burgonya: Nyers, kettévágott krumplival eltüntethetjük az ujjnyomokat az ajtókról. A rövid időre krumpli-vízbe áztatott selymek és sötétebb szaténanyagok olyanok lesznek, mint az újak (ÚJ IFJÚSÁG 1958). Keményítőt főztek belőle (CZINGEL 1995: 911.). Burgonyagumóból mécses készült. Mélyedést vajtak bele, megtöltötték faggyúval, zsírral és kanócot tettek bele (IVANCICS 1958: 417.).

Sorghum bicolor (L.) Moench / tarkacirok: pemet, kemenceseprű készült belőle (JUHÁSZ 1997). A Néprajzi Múzeum gyűjteményében ciroksúrolót is őriz (FÉL 1962: NM 63.3.27.).

Spartanium erectum L. / ágas békabuzogány (Tsáté: sássáté): Magyarországon igen ismeretes, mivel sok helyeken a szőlővesszőket szokták vélek felkötözni (VESZELSZKI 1798: 134.). Ld. még a *Carex* sp.-nél!

Spinacia oleracea L./ spenót: víz, melyben spenótot főztünk, kitűnő ezüst tárgyak tisztítására. (ÚJ IFJÚSÁG 1958).

Staphylea pinnata L. / mogyorós hólyagfa (hajagmogyoró): Termését birkanyíraskor rovásnak használták (VAJKAI 1959: 17.).

Stipa capillata L. / kunkorgó árvalányhaj & *Stipa borysthena* Prokudin/ homoki árvalányhaj¹⁹: *Mindkettő gyökere az ún. grennel alapanyaga. ... gyökérzetéből készült keféket a szépasszonyok még szebbé varázslására használták. Ugyanezt tették a kisbabáknál is.* (SZTAVINOVSKY et al. 2007: 48., MOLNÁR Á. P. 2019: 70). *Ők ma árvalányhajgyökeret szedtek. Szaporítlan munka, de felárat fizetnek érte* (CSERES 1953: 41.).

Thymus sp. / kakukkfű: *Tartósításra is alkalmas: Jó húst tárolni. A hús közi kell rakni, s akkor eláll tovább a hús* (BABAI et al. 2014: 53.). Tejes köcsögeiket is e füvel szokták kiforrázni (VESZELSZKI 1798: 410.). Tejes fazekat mossák vele, hogy a tejnek nagyobb föle legyen (BORBÁS 1894: 6). A templomban az imádságos könyvekbe tett illatos füveket, köztük a kakukkfüvet szagolgatták, hogy el ne szunnyadjanak (ugyanis az ördög feljegyzi az elszunnyadók nevét (BURJÁN é. n., 2.).

Tilia tomentosa Moench & *Tilia cordata* Mill. & *Tilia* spp. / ezüsthárs & kislevelű hárs & hársak (szádokfa): A hársfa belső hancsát hordók, kádak tömitésére, dugók készítésére, erős, hosszú rostjait pedig szőlőkötözésre használták. Hajdan ezzel varrták össze a terménytárolásra használt fakérgyet is (KERECSENYI 1983: 231., KERECSENYI – KAPITÁNY 2001: 290-291.). Erős kötél készült a hancsból, a hárskotelet az 1910-es évekig használták. A hancsot tavasszal húzták le nedves állapotban (TARISZNYÁS 1976: 27.). *...a varrásra szánt szádokfahársat meleg vízbe merítve letisztítják, lehúzzák róla a famezget, hogy ne legyen durva* (MOLNÁR 1992, 52.). *A magyar hárs (Tilia tomentosa) több hancsot ad* (KITAIBEL in HORVÁT 1939: 29.). Az üst alá tett üstperec tartót hársfahancsot tekerték körbe (KOVÁCS L. 1969: 31.). A szőlősgazdák raffia hiányában hársfahancsot használnak kötözésre (ORISKÓ 1942: 154.). Kéregbocskor készül belőle (VINCZE 1960: 136.). A szárított hársfavirágot, ha nem fogy el teának, párnába töltik, 2-3 évig illata is tartós (TAKÁCS 2021 ex litt.).

Tragopogon dubius subsp. *major* (Jacq.) Vollm. / nagy bakszakáll (tejfőfű, tejfőlfű), tejes fazekat mossák vele, hogy a tejnek nagyobb föle legyen (BORBÁS 1894: 6.).

Trifolium arvense L. / tarlóhere, here-hura (uborkabaglató, uborkabika, uborkabugató, bagzófű): uborkavirágot poroznak be vele, vagy mellé ültetik abban a hitben, hogy beporozza (PÉNTEK – SZABÓ 1985: 179., GUNDA 1988a: 165.).

Trifolium sp. / herefaj: *...régente a' szegény emberek ez fűnek leveleivel toll helyett töltötték-meg a párnákat vagy derékaljaikat* (CSAPÓ 1775: 103.).

Triticum aestivum L. / közönséges búza: szemtermésből keményítőt főztek (CZINGEL 1995: 911.). Primitív világítási mód a keményre összesodort szalmacsóva égetése, mely legtovább a szigonyos halászkörében maradt fenn (MÁRKUS 1940: 123.). Szalmája tölték szalmapárnában, szalmazsákban (K. CSILLÉRY 1981.). Összecsavart szalmából sűrűlósutak (SZINNYEI 1893.). A gyümölcsfák törzsét nyulak rágcsálása ellen kötötték be (PÉNTEK – SZABÓ 1985: 162.). A kemencét is fűtötték szalmával (KERECSENYI 1987: 302.).

Triticum spelta L. / tönkölybúza: „... az egyik standon a bioörület egyik legújabb terméke: tönkölypelyva- és köleshéj-párnák (FEJÉR MEGYEI HÍRLAP 1977).

Typha spp. & *Typha angustifolia* L. & *Typha latifolia* L. & *Typha laxmannii* Lepech.: Gyékényfajok: Kosarat, lábtörlőket, szőnyeget fontak (BALÁZS KOVÁCS - DELI 1999: 61.) edénytartót, lábtörlőt (HUNYADI 1993: 10). *A keskenylevelű gyékény kosárhoz, szőnyeghez; tetőfedésre, kast is csináltak, erősebb, kukoricaszárat kötni, a széleslevelű hordóhoz (tömités); lábtaposó, szakajtó, kosárfonáshoz, kötélnek, háztetőre, kasnak* (MOLNÁR 2013: 79., MOLNÁR – HOFFMANN 2012a: 18.). Gyümölcsfák törzsét kötötték széleslevelű gyékénnyel rágás ellen és a kukoricakoré kévébe kötésére is használták (PÉNTEK – SZABÓ 1985: 162.). Derékaljaikba töltik a szösös termését (VESZELSZKI 1798: 436.). *Ősszel összeszedték az érett buzogányt és használati párnát töltötték a pölyhével, amit páklyának neveztek* (ÉGETŐ 1978: 180.). Tiszaigaron a szegények a díszágypárnáit töltötték buzogánnyal (CSILLÉRY 1952: 97.). A párnába régen nem tollat raktak, hanem a lakodalom előtt való héten a menyasszony barátnő *elmöntenek a rébe és lehuszolták a buzogányruha pihét.* Ezt tették a párnába (PENAVIN 1975: 122.).

Ulmus glabra Huds. / hegyi szil: Levelét megtörik, ahol folyat a hordó, ezzel beragasztják (VAJKAI 1959: 16.).

Urtica dioica L. & *U. urens* L / nagy csalán & apró csalán: *A' tejes fazékat, ha megdörgölik belől ezen zöld füvei, sok feli lesz a' téjnek tőle* (CSAPÓ 1775: 53.). *Tejes fazékat szoktak a csanállevéllel megfőzött vízzel öblíteni és kimosni, utána nagyon jóízű a tej* (MÁRKUS 1941: 176.). *Főtt tsallányokkal csak hogy annak*

¹⁹Magyarországon védett faj.

főtt levében a tejes fazekakat belülről kidörzsölik (VESZELSZKI 1798: 449.). Tejes fazekat mossák vele, hogy a tejnek nagyobb főle legyen (BORBÁS 1894: 6.). Csalánrostból durva vásznat szöttek, és készült szénahordó csalánruha; csalánrostból zsinetet sodortak (GUNDA 2001: 25-26.). Ugyanakkor készült csalánpatyolat, csalánfonalból szövött vékony, fátolszerű vászon (PAPP I. 1993: 334), ... hogy a már megszállt és kasba bevett raj méhei vissza ne telepedjenek a befogási helyre, ezért a fának azt az ágát kellemetlen illatú növényekkel bedörzsölik, ezek között volt a csalán is (CSABA 1983: 18.). A húst a csalán közé rakták, hideg helyre. Volt, aki egy-egy darab húst külön-külön csavart bele egy marék csalánba, keserűlapi (bojtorján) levelébe, így tette edénybe vagy vászonba (SZ. TÓTH 1999: 179.). Nyershús közé tették, frissen tartotta (BÓDI 1983: 69.). A szárított csalánlevelet felhasználták a bekormozódott edények tisztítására (MARKUS 1965: 213.). A sátoros cigányok csalánnal mosogattak (VÖRÖS ex verb. 2002). Csalánnal a nagyon piszkos üvegeket mosták, úgy, hogy a csalánt összevágták begyömöszölték az üvegekbe, majd felöntötték vízzel. Egy napig állt benne és az üveg megtisztult. Még a petróleumos üveget is ki lehetett így mosni (MATICSNÉ ex verb. 2020). Vízben erjesztve permetezésre levéltetvek és más kártevők ellen (FERENC 1997, SÁRKÓZI ex verb. 2021, MOLNÁR – HOFFMANN 2012b: 33.).

Valeriana officinalis L. / orvosi macskagyökér: A gyökér darabokra vágva, s szétszórva távol tartja az egereket (MAGYAR CZIPÉSZ-ÚJSÁG 1893). Ha fűvét a heverő ruhák közé teszik, a molytól megmenti azokat (VESZELSZKI 1798: 437.).

Veratrum album L. / fehér zászpa: A' gyökere tejben meg főzetettvén, ha legyen ebből a' tejből részesülnek, azonnal össze dagadoznak és elvesznek. A gyökér porával tetveket is elvesztheti (CSAPÓ 1775: 136.; SZABÓ 1999: 261.).

Viburnum lantana L. / ostorménfa: Kötözésre használták (PÉNTEK – SZABÓ 1985: 162.).

Viburnum opulus L. / kányabangita (gényefa): Ágait és törzsét megszáritották, elhasogatták, s az asszonyok a konyhán gyertya helyett világítószertül alkalmazták (MÁRTON 1892: 57.).

Viscum album L. / fehér fagyöngy: ugyanúgy használták, mint a sárga fagyöngyöt ld.: *Loranthus europaeus* fajnál.

Vitis sylvestris C.C.Gmel. / Ligeti szőlő 20: A gémes vagyis kankalékos kutakra jó sugárok válnak belőle, ... ruha-szárazító kötélt helyett is él vele a föld népe faluhelyeken (VESZELSZKI 1798: 447.).

Zea Mays L. / kukorica: A nyulak rácsálása elleni kukoricakóréval kötötték be a gyümölcsfák törzsét. (PÉNTEK – SZABÓ 1985: 162). Ágymatracokba töltötték (DEMINGER ex litt. 2021); sűrűlőcsutak kukoricahéjből (SZINNYEI 1893). Kukoricafosztás-csuhét kád és boroshordó-dugók tömítésére és szőlőkötözésre használták (VINCZE 1960: 136., RAFFAY 1951: NM F 101264, TAKÁCS 1954: NM F 111435, BOROSS 1954: NM F 110746). A kukoricafosztályból kemenceseprű készülhetett (CZUCZOR – FOGARASI 1870: 148., VÖRÖS 2008: 326.). Tüzelőanyag a csutka, a szár és a csuhé (JUHÁSZ 1997). A kukoricacsuhét szösztartóként tették a guzsaly, rokka fájára (MORVAY 1952: NM F 103287, NM F 113397).